

”גירושין אפורים”:

**חוויות הגירושין של נשים בגיל מבוגר במסגרת דיני המשפחה
בישראל**

הילה אוחיון גליקסמן

**עבודת גמר מחקרית (תזה) המוגשת כמילוי חלק מהדרישות לקבלת
התואר ”מוסמך האוניברסיטה”**

אוניברסיטת חיפה

הפקולטה למדעי הרווחה ובריאות

החוג לגרונטולוגיה – מדעי הזיקנה

יוני 2018

"גירושין אפורים":

חוויות הגירושין של נשים בגיל מבוגר במסגרת דיני המשפחה בישראל

מאת : הילה אוחיון גליקסמן

בהנחיית : פרופ' ישראל (איסי) דורון

דר' טובה בנד-וינטרשטיין

עבודת גמר מחקרית (תזה) המוגשת כמילוי חלק מהדרישות לקבלת התואר
"מוסמך האוניברסיטה"

אוניברסיטת חיפה

הפקולטה למדעי הרווחה ובריאות

החוג לגרונטולוגיה – מדעי הזיקנה

יוני 2018

מאושר על-ידי _____ תאריך _____

(מנחה העבודה)

מאושר על-ידי _____ תאריך _____

(מנחה העבודה)

מאושר על-ידי _____ תאריך _____

(יו"ר הוועדה החוגית לתואר שני)

תודות

למנחי העבודה, פרופ' ישראל (איסי) דורון וד"ר טובה בנד-וינטרשטיין, מלוא התודה והערכה על הלימוד, התמיכה, והתרומה מהידע ומהניסיון הרב, וכל אלה, על אף המרחק הגיאוגרפי הבלתי מבוטל.

לארגונים, לעמותות ולאנשים שסייעו לי באיתור משתתפות המחקר. הכרת תודה מיוחדת נתונה לנשות מרכז רקמן לקידום מעמד האישה, שסייעו רבות בפרסום דבר המחקר ובאיתור משתתפות פוטנציאליות.

תודה לעורך הדין לענייני משפחה, שסייע לי באיתור משתתפות ובקבלת הסכמתן להשתתף במחקר (בשל חיסיון פרטיי המשתתפות שמו אינו מפורסם). נכוונתך לסייע הינה חריגה לטובה בנוף, ואני מאחלת לך ולאנשיי משרדך שתמשיכו ללוות לקוחות במקצועיות, מסירות ורגישות.

תודה מיוחדת להורי, שאלמלא תמיכתם המתמשכת, המחקר לא היה יוצא אל הפועל. אתם מקור השראה וביטחון עבורי.

תודתי העמוקה ביותר נתונה לשרגא, שותפי לדרך. תודה על תמיכה בלתי מסויגת, אהבה ומסירות אין קץ.

ותודה אחרונה לכל אחת ממשתתפות המחקר, שהקדישו מזמנן, ופתחו לי צוער לעולמן. העשרתן אותי בחוויות ובסיפורים המרגשים שלכן.

תוכן עניינים

VI.....	תקציר	3
VIII	רשימת איורים	3
1.....	מבוא	3
3.....	1. סקירת ספרות	3
3.....	1.1. גירושין בגיל מבוגר כתופעה	3
3.....	1.1.1. כללי	3
3.....	1.1.2. גירושין בגיל מבוגר - היקף התופעה	3
4.....	1.1.3. אטיולוגיה	4
6.....	1.1.4. השלכות התופעה	6
8.....	1.1.5. קשרים רומנטיים – מבט לעתיד	8
8.....	1.2. הדין בישראל בתחום הגירושין	8
8.....	1.2.1. הדין הישראלי – סקירה תמציתית	8
10.....	1.2.2. הבעיות בדין הישראלי – סקירה של בעיות מרכזיות	10
12.....	1.3. אישה מבוגרת בהליכי גירושין	12
13.....	1.4. רציונל ושאלות מחקר	13
14.....	2. שיטה	14
14.....	2.1. אוכלוסייה ומדגם	14
17.....	2.2. כלי המחקר	17
17.....	2.3. הליך המחקר	17
18.....	2.4. ניתוח הנתונים	18
19.....	2.5. מחקר ראוי לאמון	19
19.....	2.6. אתיקה	19
20.....	3. ממצאים	20
20.....	3.1. המפגש עם השחקנים בעולם המשפט – ציפיות ומעשה	20
	3.1.1. "ועזבתי את שאהבה נפשי": הציפיות הייחודיות של נשים מבוגרות המצויות בשערי ההליך המשפטי	20
	3.1.1.1. "כשאת אישה מבוגרת, בת 62, באה להתגרש, זה לא משחק": תפיסת תפקיד טכנית-פורמאלית בהוצאת רצון בני הזוג המתגרשים אל הפועל	20

3.1.1.2	"שמישהו יעצור שניה את הרכבת הרים הזאת" – תפיסת תפקיד מהותית, בעידוד	23
3.1.1.3	"מדוע? אחרי 40 שנה? הלו?" : תפיסת תפקיד מהותית, בניסיון להנחיל שלום בית	24
3.1.2	החוויה בפועל : המפגש של אישה מבוגרת בהליך גירושין עם השחקנים בעולם המשפט ...	26
3.1.2.1	"הלכתי אחרי כמעט כל מה שהוא אמר" לצד "אמרתי לו לא!" : מוסרות את גורלן	26
3.1.2.2	"בוא נעשה את העבודה ונלך" : היחס של השחקנים בעולם המשפט אל הנשים	29
3.2	חלוקת הרכוש ודאגה לביטחון הכלכלי לעת זקנה	36
3.3	מעורבות הילדים (הבגירים) בהליך הגירושין	42
3.4	הזמן "כשחקן" מרכזי	49
4	דיון	53
4.1	ריבוי הזהויות של אישה, בגיל מבוגר, בהליך גירושין	54
4.2	אתגרים ייחודיים בגירושין בגיל מבוגר וכלים אפשריים להתמודדות	58
4.2.1	אתגרים כלכליים וארגון כלים להתמודדות	58
4.2.2	מעורבות הילדים בהליך	63
4.2.3	הימשכות ההליכים	66
4.3	מגבלות המחקר	67
4.4	הצעות למחקרי המשך	67
	ביבליוגרפיה	69
	נספחים	78
	נספח 1 – מדריך ראיון	78
	נספח 2 – מכתב פנייה לגיוס משתתפות	81
	נספח 3 – פניה והסכמה להשתתף במחקר	82

“גירושין אפורים”:

חוויות הגירושין של נשים בגיל מבוגר במסגרת דיני המשפחה בישראל

הילה אוהיון גליקסמן

תקציר

מחקר זה עוסק בתיאור והבנת חוויות הגירושין של נשים שהתגרשו בגיל מבוגר, במסגרת דיני המשפחה בישראל. המחקר נערך על רקע עלייה מתמדת בשכיחות הזוגות המתגרשים לאחר גיל 50, תופעה אשר זכתה לכינוי “גירושין אפורים” (Gray divorce). סקירת הספרות העלתה, כי המחקרים בנושא בוחנים את הסיבות להתרחבות התופעה, ואת ההשלכות של גירושין בגיל מבוגר, בעיקר על חיי בני הזוג המתגרשים. עם זאת, לא נמצאו מחקרים הבוחנים את חוויות הגירושין האפורים בקונטקסט המשפטי. בהקשר הישראלי, ההקשר המשפטי מעניין אף יותר, בשל העירוב בין הדין האזרחי לבין הדין האישי-דתי בכל הנוגע לדיני הגירושין. בשל היקפו של מחקר זה, הוא התמקד בחוויות הגירושין האפורים של נשים בלבד.

המחקר נערך בשיטת מחקר איכותני- פנומנולוגי, המאפשר הבנה עשירה ומעמיקה של המשמעות שניתנה להליך המשפטי שחוו נשים שהתגרשו בגיל מבוגר בישראל. שיטת הדגימה הייתה דגימה מכוונת של נשים העונות לשלושה קריטריונים: נשים יהודיות, שהתגרשו לאחר גיל 55, והיו נשואות לבן זוגן לפחות 20 שנים. במהלך המחקר, נוהלו ראיונות עומק חצי מובנים עם 13 משתתפות, שכללו שאלות מובנות מראש, לצד הותרת מקום למשתתפות לחשוף את החוויה, הדעות והעמדות שלהן, ביחס לחוויית הגירושין שלהן. מספרן הסופי של המראיינות נקבע בהתאם לעקרון הרוויה התיאורטית.

ניתוח הראיונות העלה 4 תמות מרכזיות: המפגש עם השחקנים בעולם המשפט – ציפיות ומעשה; חלוקת הרכוש ודאגה לביטחון הכלכלי לעת זקנה; מעורבות הילדים (הבגירים) בתהליך הגירושין; והזמן “כשחקן” מרכזי. **התמה הראשונה** העלתה כי הציפיות של הנשים ממערכת המשפט נעו על פני רצף שבין תפקיד פורמאלי בהוצאת רצון בני הזוג המבוגרים להתגרש אל הפועל, דרך תפקיד משמעותי בעידוד בני הזוג להתגרש בדרכי נועם, ועד תפקיד מהותי, הבא לידי ביטוי בניסיון להביא את הצדדים לשלום בית. אשר למפגש של הנשים בפועל עם השחקנים בעולם המשפט (עורכי הדין, בית המשפט האזרחי ובית הדין הרבני), המחקר העלה שתי נקודות מבט הופכיות. האחת היא היחס של הנשים המבוגרות אל השחקנים בהליך המשפטי, בדגש על עורכי הדין, כאשר נמצא כי הנשים הסתמכו באופן משמעותי על היועצים המשפטיים, אך ידעו למתוח “קווים אדומים” בצמתים רגישים מבחינתן. נקודת המבט השנייה עסקה ביחס של עורכי הדין והשופטים אל הנשים המבוגרות במסגרת ההליך המשפטי, כפי שהנשים חוו אותו. החוויה שתוארה בהקשר זה היא של מערכת משפט “גילנית”, שלא מתעמקת בהיבטים הרלוונטיים לגירושין בשלב זה של החיים, בין אם מכוח תפיסה חיובית, לפיה בגיל מבוגר בני הזוג שקולים יותר, ולכן אם הם החליטו להתגרש,

סימן שיש סיבה טובה לגירושין, ובין אם מכוח תפיסה שלילית, לפיה בני הזוג כבר "זקנים" ולכן אין טעם בגילם "להילחם" על הנישואין שלהם. **התמה השנייה** שעלתה מניתוח הראיונות נגעה לסוגיות רכושיות בהליכי גירושין בגיל מבוגר. במסגרת זו, מתואר האינטרס הברור של כל אחד מהצדדים להבטיח את עתידו הכלכלי, בהינתן העובדה שגיל היציאה לפנסיה הינו "מעבר לפינה". **התמה השלישית** במחקר עסקה בסוגיית מעורבותם של הילדים הבגירים של בני הזוג בהליך המשפטי של הגירושין של הוריהם. מהראיונות עלתה באופן ברור "נוכחותם" של הילדים בהליך, שבאה לידי ביטוי באופנים שונים. **התמה האחרונה** במחקר עסקה בחשיבות הזמן (או העדרו) בהליכי גירושין בגיל מבוגר. בהקשר זה עלה כי, הגם שבגירושין בשלב זה הזמן הוא בבחינת "שחקן" מרכזי, ההליכים המשפטיים עצמם נמשכים, וחולף זמן רב עד לקבלת החלטות והוצאתן אל הפועל.

המסקנה המרכזית שעלתה מפרק הממצאים עסקה באתגר ריבוי הזהויות של נשים – מבוגרות - בהליכי גירושין. נמצא כי ריבוי הזהויות השונות עלול לפעול בכיוונים מנוגדים. מחד, הוא עלול להוות כר לתפיסות גילניות כלפיי נשים אלו בהליך גירושין, המתבטאות בחוסר מודעות וממילא גם חוסר הכרה מצד השחקנים במערכת המשפט למצבן של הנשים המבוגרות בהליך הגירושין. מאידך, נמצא כי לעיתים דווקא השילוב שבין המגדר והגיל המבוגר, מהווה מקור לעוצמה, כוח, ואוטונומיה, במסגרת הבחירות שנשים עושות בהליך המשפטי.

רשימת איורים

- 15.....טבלת נתוני רקע סוציו דמוגרפיים של המשתתפות
- 16.....טבלת מאפייני הליך הגירושין של המשתתפות

מבוא

”כמה פעמים כבר ישבנו פנים אל פנים ליד השולחן הקטן הזה, לפני ספלי תה שחור מאוד, חם מאוד, ומחר שוב, ובעוד שנה, ובעוד עשר שנים... היתה לרגע ההוא מתיקות של זיכרון ושמחה של הבטחה.

ההיינו בני שלושים או בני שישים?”

(סימון דה-בובואר, מתוך אישה שבורה)

בדומה לשיעורי הגירושין באופן כללי, שיעור האנשים המתגרשים בגיל המבוגר עלה בצורה משמעותית בעשורים האחרונים (Gray, de Vaus, Qu, & Stanton, 2011). העלייה בתוחלת החיים, לצד שינויים במבנה התא המשפחתי, הביאו לכך שדבקות בקשר הנישואין “עד שהמוות יפריד בינינו” אינה מקודשת עוד, בהינתן שמי מבני הזוג אינו מעוניין לחיות בזוגיות לא טובה מבחינתו עוד שנים רבות וארוכות (Canham, Mahmood, Stott, Sixsmith, & O’Rourke, 2014).

העלייה בשכיחות הגירושין בגיל מבוגר מעוררת עניין בקרב חוקרים, אשר עומדים במחקריהם על היבטים שונים, המייחדים את הליך הגירושין בגיל מבוגר (Canham, et al., 2014; Putnam, 2011; Rokach, Cohen, & Dreman, 2004). בכלל אלה, בוחנים המחקרים היבטים אישיים של הגירושין בשלב זה, כגון, הבנת הסיבות והנסיבות לגירושין בגיל מבוגר, אופן ההתמודדות עם תוצאות הגירושין, סוגיות רגשיות במהלך ולאחר הגירושין וכיוב'. התופעה אף זכתה בספרות המחקרית לכינוי “גירושין אפורים” (Gray divorce) – מונח המתייחס לגירושין לאחר גיל 50, ולאחר 20 שנות נישואין או יותר (Bair, 2007). מעבר להיבטים האישיים המאפיינים את הליך הגירושין, אקט הגירושין הינו גם משפטי-פורמאלי. לבתי המשפט, לעורכי הדין, לחקיקה ולפסיקה, תפקיד משמעותי בהליך הפרידה בין בני הזוג. בנוסף, בישראל, לעומת מדינות העולם המערבי, ייחודיות דיני הגירושין טמונה בערבוב בין הדין האזרחי לדין הדתי, בהענקת סמכות ייחודיות לבתי הדין הדתיים בענייני נישואין וגירושין, ובהענקת סמכות מקבילה לבתי הדין הדתיים ולבתי המשפט האזרחיים בנושאים הכרוכים להליך הגירושין. דינים אלה יוצרים, בחלקם, הפליה כלפיי נשים, בעולם שבו ההבניה החברתית כלפי נשים גרושות הינה מפלה (Schalkwyk, Coltrane & Adams, 2003; 2005). אולם, עד היום, לא נערך מחקר אשר בחן את תופעת הגירושין האפורים בהקשר לעולם המשפט בכלל ובישראל בפרט.

בהיבט הגרונטולוגי-פמיניסטי, על פי התיאוריה, אישה – זקנה חווה קשיים ייחודיים, בשל צומת המפגש שבין שוביניזם לבין גילנות. ההנחה היא שבגיל זקנה, יש המשכיות להבניה החברתית המפלה כלפיי נשים, באופן שהיא מעצבת את עולמן של הנשים בזקנתן (Calasanti & Slevin, 2001). לכך, יש להוסיף את הקשיים אותם חוות נשים שהתגרשו, נוכח סטריאוטיפים רווחים אודות אנשים גרושים (DePaulo

מבוגרות- בהליכי גירושין. (& Morris, 2006). יש בשילוב בין ריבוי הזהויות (Intersectionality), כדי ליצור אתגרים ייחודיים לנשים-

אשר על כן, מטרת מחקר זה היא לנסות ולתאר ולפרש את חוויות הגירושין של נשים אשר התגרשו בגיל מבוגר במסגרת דיני המשפחה בישראל, ובכלל זה לנסות ולהבין באיזה אופן עולם המשפט, ובכלל זה דיני הגירושין והשחקנים השונים בו, תרם לעיצוב חוויות הגירושין של נשים שהתגרשו בגיל מבוגר בישראל. המחקר נערך בשיטת מחקר איכותני לפי המסורת הפנומנולוגית, המאפשר הבנה עשירה ומעמיקה של החוויה הנחקרת.

1. סקירת ספרות

1.1.1 גירושין בגיל מבוגר כתופעה חברתית

1.1.1.1 כללי

בעת העתיקה, מבנה המשפחה המסורתית, הכוללת גרעין משפחתי של גבר ואישה, התבסס על תפיסת עולם פטריארכלית, אשר ביסודה הנישואין נתפסו כקשר מחייב לכל החיים (Latey, 1970). ברי כי מציאות זו השתנתה בעת החדשה. גירושין הפכו מאקט אישי ודתי, לאקט משפטי, ומדינות חוקו חוקים ליברלים, המבוססים על מודל של "גירושין ללא אשמה", ומקדשים את חופש הבחירה של הפרט (Putnam, 2011). סקירה מקיפה של הגורמים לשינוי מציאות זו חורגת מהיקף העבודה דנן. ברם, ניתן להזכיר בהקשר זה הן את הליכי החילון ועליית מעמדה של תנועת ההשכלה, לעומת ירידת משקלה ומעמדה של הדת, והן את השינוי המשמעותי שחל במעמדן של נשים, בתפיסתן כשוות זכויות בחברה, ובהשתתפותן בשוק העבודה (White, 1990). התוצאה של הליכים אלה הינה עליה מתמשכת בשיעור הגירושין בעולם. בארה"ב, לדוגמא, 45% מהנישואים עתידיים להסתיים בגירושין (Amato, 2010). לעומת זאת, בישראל, בהשוואה למדינות ה-OECD, שיעור הגירושין נמוך יחסית, כאשר בבחינת שיעור הגירושין נכון לשנת 2012, ישראל מדורגת במקום ה-28 מבין 38 מדינות (OECD Family Database, 2012). עם זאת, גם בישראל חל בעשורים האחרונים גידול בשיעור הזוגות המתגרשים, כאשר שיעור הגירושין הכולל בישראל, המהווה אומדן לסיכויים של נישואין להסתיים בגירושין, הינו 26%-27% (נהיר, 2016).

1.1.2 גירושין בגיל מבוגר - היקף התופעה

בארצות הברית הנתונים מראים כי מספר האנשים שהתגרשו לאחר גיל 50 יותר מהכפיל את עצמו בשני העשורים האחרונים (Brown & Lin, 2012). כך, בשנת 1990 זוג אחד מכל עשרה זוגות שהתגרשו היו בני 50 ומעלה, ובשנת 2010, זוג אחד מכל ארבעה זוגות שהתגרשו היו בני 50 ומעלה. לפי בראון ולין (Brown & Lin, 2012), בעוד עשור התחזית הינה ששיעור האנשים המתגרשים בגיל 50 ומעלה יגדל ב-1/3 לעומת שיעורם בשנת 2010, וזאת בהתבסס על הגידול הצפוי במספר האנשים הזקנים באוכלוסייה. אשר לפילוח גיל המתגרשים בתוך קבוצת האנשים בני ה-50 ומעלה בארצות הברית, המחקר מעלה כי שיעור "המבוגרים הצעירים" (בני 50-64) המתגרשים גבוה בהרבה משיעור המבוגרים המתגרשים בגיל 65 ומעלה. כך, בשנת 2010 התגרשו בארצות הברית 529,842 אנשים בני 50-64, לעומת 113,310 אנשים בני 65 ומעלה.

הנתונים מלמדים כי גם בישראל, כמו בארצות הברית, חלה עליה מתמדת בשיעור האנשים המתגרשים בגיל 50 ומעלה. בשנת 1983, 10.57% מסך הגברים שהתגרשו היו בני 50 ומעלה. בשנת 1995, 13.04% מסך הגברים שהתגרשו באותה שנה היו בני 50 ומעלה. בשנת 2005, עלה שיעור הגברים המתגרשים בני 50 ומעלה ל-22.94% מסך המתגרשים, ובשנת 2013 שיעור הגברים המתגרשים עמד על 24.13% מסך הגברים שהתגרשו באותה שנה. גם בקרב נשים ניכרת עליה בשיעור הנשים המתגרשות בהיותן מעל גיל 50. בשנת 1983, 6.41%

מסך הנשים המתגרשות היו בנות 50 ומעלה. בשנת 1995 עלה שיעור הנשים שהתגרשו בגיל 50 ומעלה ל- 9.87% מסך הנשים שהתגרשו באותה שנה. בשנת 2005, עמד שיעור הנשים שהתגרשו לאחר גיל 50 על 15.09% מסך הנשים המתגרשות, ובשנת 2013 15.93% מהנשים שהתגרשו היו בנות 50 ומעלה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2015)¹. הנתונים מעידים על כך שבישראל אחוז גבוה יותר של גברים מתגרשים בגיל מבוגר, לעומת נשים המתגרשות לאחר גיל 50. זאת לעומת ארצות הברית, בה נמצא כי שיעור הגירושין מעל גיל 50 בקרב נשים וגברים די דומה (10.3 נשים גרושות לכל 1000 נשואים, לעומת 9.8 גברים גרושים לכל 1000 נשואים) (Brown & Lin, 2012).

אשר לחיתוך הגילאים בקרב המתגרשים בישראל בהיותם בני 50 ומעלה, על פי הנתונים שפורסמו על ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בהתייחס לשנים 2008-2009, גם בישראל, בדומה לארצות הברית, נראה כי שיעור "הזקנים הצעירים", המתגרשים בגילאי 50-64, גבוה משיעור המתגרשים בגיל 65 ומעלה. כך למשל, בשנת 2009 התגרשו 344 גברים מעל גיל 65, המהווים 3.1% מסך הגברים המתגרשים באותה שנה, לעומת 2431 גברים בגיל 50-64, המהווים 22.24% מסך המתגרשים. בקרב נשים, התגרשו בשנת 2009 146 נשים בנות 65 ומעלה, המהוות 1.33% מסך הנשים המתגרשות באותה שנה, לעומת 1746 נשים בגיל 50-64, המהוות 15.9% מסך הנשים המתגרשות (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2014).

הנתונים מעידים אפוא כי עם העלייה הכללית בשיעורי הגירושין, לצד העלייה בתוחלת החיים, חלה עליה ניכרת בשיעור האנשים המתגרשים בהיות מי מבני הזוג מעל גיל 50. התופעה חוצה יבשות, אינה תלויה מגדר, ונפוצה יותר בקרב קבוצת הגיל של "המבוגרים הצעירים", אנשים בגילאי 50-64.

1.1.3 אטיולוגיה

את המחקרים בתחום הגירושין בגיל מבוגר, ניתן לחלק לקטגוריות שונות, בחלוקה על פני ציר הזמן של תהליך הגירושין. הקטגוריה הראשונה צופת פני עבר. המחקרים הכלולים בקטגוריה זו מתמקדים בסיבות אשר הביאו את בני הזוג, או מי מהם, להחליט להתגרש בגיל מבוגר. הקטגוריה השנייה צופת פני הווה ועתיד. המחקרים בקטגוריה זו דנים בהשלכות ובמשמעויות של הליך הגירושין בגיל מבוגר על בני הזוג המתגרשים, וכן בסיכויים ובמאפיינים של מערכות יחסים חדשות בזקנה, בין היתר, לאחר גירושין.

בשנת 2004 נערך סקר על ידי ארגון ה-AARP (The American Association for Retired Persons) בקרב 1,147 נשאלים, שהתגרשו בגילאים 40-79 בארצות הברית (Montenegro, 2004). במסגרת הסקר, נמצא כי הסיבה העיקרית לגירושין בגיל מבוגר, עליה הצביעו 34% מהנשאלים, הייתה התעללות שחוה מי מבני הזוג בקשר הנישואין. ממצא זה אושש במחקרים נוספים, מהם עלה כי ההתעללות שנחווה לא הייתה רק פיזית או מילולית, אלא אף התעללות כלכלית (Canham et al., 2014; Bair, 2007).

¹ יצוין, כי ההבדל בין שיעור הגברים המתגרשים מעל גיל 50 לבין שיעור הנשים המתגרשות מעל גיל 50 נעוץ בעובדה שבעת הגירושין בני הזוג לא בהכרח משתייכים לאותה קבוצת גיל.

גורם נוסף שנמצא כסיבה משמעותית לגירושין בגיל מבוגר, הינו משקעי עבר של בני הזוג, וסגנונות חיים שונים. בכלל אלה, אירועים טראומטיים שחוו מי מבני הזוג בצעירותם (כגון התעללות, גירושי הורים וכו'); חוסר בטחון עצמי והערכה עצמית נמוכה (Amato, 2010; Canham et al., 2014); וערכים ואורחות חיים שונים (Montenegro, 2004). זוגות שצינו את גורם זה כגורם שהוביל לגירושין, ציינו כי התשוקה, הרומנטיות, והרצון להינשא האיצו את ההחלטה להינשא, וגברו על היכולת להכיר בחסרונות של בן הזוג. לאחר שנות נישואין רבות, הרומנטיקה התפוגגה, והחסרונות של בן הזוג הפכו למשמעותיים, עד כדי גירושין (Canham et al., 2014; Thomas & Ryan, 2008).

חוסר נאמנות בנישואין נמצא כגורם השלישי לגירושין בגיל מבוגר (Montenegro, 2004). במסגרת ראיונות שנערכו בנושא, יותר נשים, לעומת גברים, ציינו כי בגידות מצד הבעל גרמו לגירושין, בעוד שיותר גברים הודו כי הם בגדו במהלך הנישואין (Bair, 2007). רב הבגידות, שתוארו כבגידות שהיו זרז להחלטה להתגרש, התאפיינו בקיום מערכות יחסים ארוכות מחוץ לנישואין, ולא בהיותן בגידות מזדמנות (Rokach et al., 2004).

סיבה נוספת לגירושין בגיל מבוגר הינה חוסר תקשורת בין בני הזוג. במחקרם של כנהאם ואחרים (Canham et al., 2014), סיפרו המשתתפים כי הם לא שיתפו את בן הזוג בבעיות ובקשיים, ואחרים תארו חוסר תקשורת מוחלט, או לחילופין, תקשורת אלימה, אשר היוו טריגר לפירוק הנישואין. חלוקת תפקידים לא מאוזנת בין בני הזוג נמצאה כסיבה נוספת שהובילה להחלטה להתגרש בגיל מבוגר. סיבה זו עלתה בעיקר בקרב נשים, שחשו כי הן קורסות עקב חוסר השוויון בחלוקת התפקידים (Canham et al., 2014; Frisco & Williams, 2003). מעניין לציין, כי גורם זה בא לידי ביטוי אצל זוגות שבמהלך הנישואין שני בני הזוג עבדו מחוץ לבית, אך במסגרת הביתית עיקר הנטל היה על כתפי הנשים. הדבר הוביל לקונפליקטים משמעותיים בחיי הנישואין, שהובילו לגירושין (Frisco & Williams, 2003).

סיבה נוספת שנמצאה כגורם לגירושין בגיל מבוגר היא אירועים משבריים, כדוגמת מחלה קשה או שכול. האירוע המשברי הפך את חוסר ההתאמה לבולט ומשמעותי, עד כדי החלטה להתגרש (Taylor, 2011). במקרים אחרים, חוסר היכולת להסתגל לשינויים באופיו ובתפיסת עולמו של בן הזוג, הוביל למשבר שגרם לגירושין (Canham, et al., 2014; Putnam, 2011). אירוע משברי מסוג אחר, שנמצא כאירוע שזירז את ההחלטה להתגרש בעיקר אצל נשים, הינו פטירה של הורה (Bair, 2007). אותן נשים, סיפרו כי הן לא רצו להתגרש כל עוד הוריהם היו בחיים, על מנת שלא לאכזב או להתמודד עם עמדתו של ההורה המבוגר לגבי הגירושין. במקרים אלה, דווקא הפטירה של ההורה המבוגר נתפסה כחוויה שאפשרה לאותן נשים להשתחרר מקשר נישואין שלא גרם להן אושר.

רוקח ואחרים (Rokach et al., 2004) גורסים כי אחד המאפיינים של גירושין אפורים הינו שהגירושין הם לא תולדה של החלטה רגעית, כי אם החלטה שקולה, שנתקבלה לאחר שהיו ניסיונות רבים לאורך השנים

לשקם את הנישואין. לפי מחקרים, ההבדל בין גירושין בגיל מבוגר לבין גירושין בגיל צעיר יותר, הינו שגירושין בגיל מבוגר נתפסים אצל בני הזוג כהחלטה הכרחית (Necessary), שנכפתה עליהם עקב צורך ממשי של מי מבני הזוג, להבדיל מגירושין בגיל צעיר יותר, שנתפסים כהחלטה רצונית ונחשקת (Desirable). בהמשך לכך, במקרים רבים נמצא כי על אף שלאורך שנות הנישואין בני הזוג הביעו חוסר שביעות רצון מחיי הנישואין, הם דחו את ההחלטה להתגרש מסיבות שונות, שהעיקרית שבהן הינה הרצון שלא לפגוע בילדים עקב הגירושין (Taylor, 2011). סיבה נוספת, שניכרת בעיקר אצל זוגות שאופיינו בחוסר שוויון בין יכולת ההתפרנסות של הגבר והאישה, היא דאגות כלכליות וחשש כי לא ניתן יהיה לקיים תא משפחתי כיחיד (Bair, 2007). סיבות נוספות לדחיית ההחלטה להתגרש הינן פחדים פסיכולוגיים (הפחד להיותר לבד); תפיסות חברתיות (החשש ממה אנשים יאמרו וכו'); ותפיסות דתיות (כגון איסור להתגרש). במקרים רבים של גירושין מאוחרים, לאורך השנים אחד מבני הזוג התנגד נחרצות לגירושין, ונעשו ניסיונות לשקם את הנישואין (Rokach et al., 2004). ואולם, בחלוף השנים, העלייה בתוחלת החיים לצד העלייה בשכיחות הגירושין, וכן שינוי התפיסות החברתיות ביחס לגירושין, הביאו לכך שמשקלם של אותם גורמים שמנעו את הפרידה של בני הזוג לאורך השנים הלך ופחת, עד אשר נתקבלה ההחלטה על גירושין בגיל מבוגר (Canham et al., 2014; Montenegro, 2004; Bair, 2007).

1.1.4 השלכות התופעה

מחקרים רבים עוסקים בהשלכות של הגירושין על אספקטים שונים בחיי המתגרשים ובני משפחתם (Gray, De Vaus, Qu, & Stanton, 2011; Amato, 2000; McDonald & Robb, 2004). בכלל זה, קיימים מחקרים הבוחנים את השפעת הגירושין על האדם בגיל מבוגר, מבלי לבחון כיצד הגיל במועד הגירושין השפיע על התהליך ותוצאותיו (McDonald & Robb, 2004; Lin & Brown, 2012; Gray et al., 2011). אשר למחקר דנן, קיימים מחקרים מעטים, באופן יחסי, הבוחנים את ההשלכות השונות של גירושין אפורים באופן ספציפי (Canham et al., 2014; Montenegro, 2004; LaRoche-Cote, Myles, & Picot, 2012; Bair, 2007). מחקרים אלה עומדים על כך שלהבדיל מגירושין בגיל צעיר, אנשים המתגרשים בגיל מבוגר לא נדרשים, ברוב המקרים, להתמודד עם האתגרים המאפיינים גירושין בגיל צעיר, ובראשם הורות יחידנית וגידול ילדים לבד (Canham et al., 2014). עם זאת, גירושין בגיל מבוגר עשויים להיות בעלי השלכות דרמטיות על הפרט ועל החברה, בהיבטים שונים.

ראשית, לגירושין בגיל מבוגר עשויות להיות השלכות כלכליות מרחיקות לכת, בעיקר ביחס לנשים, נוכח פערי השכר הקיימים בין נשים לבין גברים. ואכן, בסקרו של מונטנגרו (Montenegro, 2004), דיווחו 44% מהנשים, לעומת 11% מהגברים בלבד, על חוסר וודאות כלכלית עקב הגירושין, ו-37% מהנשים דיווחו על דחיית ההחלטה להתגרש, עד אשר הן יתכננו את עתידן הכלכלי. במחקר שנערך בקנדה נמצא כי מצבן הכלכלי של נשים שהתגרשו לאחר גיל 55 פחות טוב ממצבן הכלכלי של אלמנות שהתאלמנו לאחר גיל זה

(LaRoche-Cote et al., 2012). בדומה לכך, במחקרם של מקדונלד ורוב (McDonald & Robb, 2004), נמצא כי בקבוצת הנשים "היחידניות" הזקנות בקנדה, נשים גרושות, הן העניות ביותר. כמו כן, הנתונים מצביעים על השפעה שלילית של הגירושין על מצבן הכלכלי של נשים עם ממוצע הכנסה גבוה (LaRoche-Cote et al., 2012). בנוסף, נמצא כי בהיעדר תמיכה כלכלית של בן הזוג בגיל מבוגר, נשים גרושות ממעמד סוציו-אקונומי נמוך, צפויות להישען על בני משפחתן ושירותי הרווחה (Brown & Lin, 2012; Canham et al., 2014). בהקשר זה ראוי להזכיר מחקרים המלמדים על כך שבגיל מבוגר מתרבים החסמים המונעים כניסה (או השתתפות בהיקף גדול יותר) של מבוגרים לשוק העבודה (יחזקאל, 2007), באופן שמקשה על נשים שהתגרשו בגיל מבוגר להתאושש מהפגיעה הכלכלית הצפויה עקב הגירושין. עוד מנקודת מבט מגדרית, נמצא כי, לגירושין בגיל מבוגר הייתה השפעה זניחה על רמת ההכנסה הפנסיונית של גברים, וכי כמעט אין הבדל מבחינת הכנסה בין גברים שהתאלמנו לבין גברים שהתגרשו (LaRoche-Cote et al., 2012).

אשר להשלכות רגשיות של גירושין בגיל מבוגר, משתתפים במחקרים דיווחו על טווח של רגשות המאפיין את המעבר מסטאטוס של "נשוי" לסטאטוס של "גרש". היו שתיארו בעיקר רגשות שליליים, כגון עצב, כעס, אשמה, עוינות, בלבול ודחייה (Thomas & Ryan, 2008; Putnam, 2011; Rokach et al., 2004). לצד זאת, תוארו במחקר גם רגשות חיוביים, כגון צמיחה אישית, בטחון עצמי גבוה, הקלה, ותחושת חופש ועצמאות (Canham, et al., 2014). בנוסף, במסגרת הגירושין בגיל מבוגר, הרי שבני הזוג, או מי מהם, נאלצים לעזוב את בית המגורים, אשר שימש להם, במקרים רבים, מקום בו נרקמו זיכרונות, מקום של שורשים, ואינטימיות משך שנים ארוכות. הפרידה מהבית מתוארת כחוויה כואבת וקשה (Bair, 2007), בעלת מאפיינים דומים לרגשות המלווים תהליך של מעבר למגורים בדור מוגן (ליאורה בר-טור, 1993).

הגם שאין בנמצא מחקר שבדק את ההשפעה של הגירושין בגיל מבוגר על רמת הרווחה האישית של המתגרשים, ידוע כי לגירושין באופן כללי השפעה על רמת הרווחה האישית (Wellbeing) (Amato, 2000). עם זאת, ראוי להזכיר בהקשר זה את ממצאיי הסקר של מונטנגרו (Montenegro, 2004), במסגרתו העידו אנשים שהתגרשו בהיותם בני 60-70, כי לאחר הגירושין, הם נהנים מזמן לעשות דברים עבור עצמם, באופן שמשפר את רמת הרווחה האישית שלהם. אשר לטווח הרחוק, נמצא בסקר זה כי אנשים שהתגרשו בגיל מבוגר אופטימיים לגבי מצבם בעתיד.

קיומה או היעדרה של תמיכה מהסביבה משפיעים באופן ישיר על מצבו הנפשי והפיזי של האדם המתגרש. במקרים שבהם לא הייתה תמיכה מהסביבה, אנשים דיווחו על בדידות, ירידה בהערכה העצמית, והתדרדרות במצב הבריאות הפיזית (Canham, et al., 2014; Thomas & Ryan, 2008). לעומת זאת, תמיכה מהסביבה נמצאה כמועילה לתהליך ההסתגלות של המתגרשים בגיל מבוגר (Wu & Schimmele, 2007; Putnam, 2011; Canham et al., 2014).

השלכות הגירושין בגיל מבוגר על בני המשפחה של הזוג המתגרש וההשפעה על הקשרים המשפחתיים טרם נחקרו לעומק. עם זאת, נמצא כי יותר גברים, מאשר נשים, דיווחו על פגיעה בקשר עם ילדיהם בעקבות הגירושין (Montanero, 2004). אשר לקשר בין בני הזוג הפרודים, נמצא שהקשר נשמר בחלק מן המקרים, אם כי בנישואין שאופיינו בקונפליקטים, בני הזוג הביעו אנטגוניזם לשמירה על קשר לאחר הגירושין (Canham et al., 2014). בנוסף, גירושין (באופן כללי) נמצאו כמשפיעים על הרשתות החברתיות של בני הזוג המתגרשים עם סביבתם, ובכלל זה על קשרים עם חברים ואנשים קרובים (Milardo, 1987).

1.1.5 קשרים רומנטיים – מבט לעתיד

מחקרים שונים בחנו את מאפייניהם של מערכות יחסים חדשות בזקנה, לאחר גירושין או התאלמנות, לאו דווקא בהקשר הספציפי של מערכות יחסים שניות לאחר גירושין בגיל מבוגר. כך, נמצא כי אנשים גרושים המשתייכים לדור ה"ביבי בומרס" (שנולדו בין השנים 1946-1964), נוטים שלא להינשא בשנית, אלא לקיים זוגיות ללא נישואין (Lin & Brown, 2012). בנוסף, מהסקר של מונטנגרו (Montanero, 2004) עלה כי 54% מהגברים שהתגרשו בגיל מבוגר נישאו בשנית, לעומת 39% מהנשים. מכאן, שהסיכויים של אישה שהתגרשה בגיל מבוגר להינשא בשנית נמוכים מהסיכויים של גבר שהתגרש בגיל מבוגר להינשא.

המניעים למערכות יחסים חדשות בזקנה שונים מהמניעים בנישואין ראשונים. אם בנישואין ממושכים המניע העיקרי הוא הבאתה, וגידולה של משפחה, הרי שהמניעים למערכות יחסים בזקנה הם הרצון שלא להיות בודד והרצון ליהנות מהחיים (Koren, 2011). יצוין, כי המניעים לנהל מערכת יחסים שנייה בזקנה שונים בין נשים לגברים, כאשר נשים לרב ינהלו מערכת יחסים עם מישהו שיהיה להן נעים לבלות עימו, לעומת גברים, המחפשים במערכת יחסים בזקנה קשר אינטימי-רגשי (Davidson, 2002). גם הטיפול בבן זוג במערכת יחסים בזקנה נובע מאהבה וחיבה, ופחות מתחושת ממחויבות (Koren, 2011).

מנקודת מבט מגדרית, נמצא כי מערכות יחסים בגיל מבוגר, בפרט כאלו שנוצרו לאחר מערכת היחסים ראשונה שהתאפיינה בחוסר התאמה, חוסר נאמנות או התעללות, נרקמו לאחר שהנשים ניהלו משא ומתן לגבי המשאבים וחלוקת התפקידים (Hurd Clarke, 2005). זאת, בהתאמה למחקרם של כהנאם ואחרים (Canham et al., 2014), שמצא שנשים שהתגרשו בגיל מבוגר לא ייחפזו לנהל מערכת יחסים נוספת.

1.2. הדין בישראל בתחום הגירושין

1.2.1 הדין הישראלי – סקירה תמציתית

קצרה היריעה מלתאר במסגרת עבודה זו את כלל המאפיינים של דיני המשפחה, ושל דיני הגירושין בפרט, בשיטת המשפט הישראלי. לפיכך, בפרק זה יתוארו עיקרי הדברים, תוך התמקדות בסוגיות רלוונטיות בדיני הגירושין, כגון מזונות, חלוקת רכוש, ואופן התרת קשר הנישואין (אקט הגירושין עצמו).

שורשיהם של דיני המשפחה בישראל נעוצים בתקופת המנדט הבריטי (שיפמן, 1995), אשר לפיהם, בהיעדר דין אחר, בענייני המעמד האישי, ובכלל אלה, ענייני נישואין וגירושין של אדם, יחול הדין האישי – דתי של הצדדים (דבר המלך במועצתו, 1922). על פי כלל זה, הדין האישי החל על ענייני נישואין וגירושין של בני הדת היהודית, בהם מתמקדת עבודת מחקר זו, הינו דין תורה.

ענייני נישואין – ככלל, הדין החל על מעשה הנישואין עצמו לגבי יהודים הוא דין תורה, לפי סעיף 2 לחוק שיפוט בתי הדין הרבניים (נישואין וגירושין), תשי"ג-1953, כאשר לבתי הדין הרבניים הסמכות הבלעדית לחתן יהודים. לצד זאת, לפי הלכה של בית המשפט העליון, זוגות אשר נישאים בחו"ל בנישואין אזרחיים רשאים להירשם כנשואים בארץ (בג"ץ 143/62 פונק שלזינגר נ' שר-הפנים, פ"ד י"ז (1) 225(1963)).

ענייני גירושין – סעיף 2 לחוק שיפוט בתי הדין הרבניים (נישואין וגירושין), תשי"ג-1953, קובע שגירושין של יהודים בישראל יערכו ע"פ דין תורה, המחייב הסכמה של הצדדים לגירושין. הדין האזרחי ממעט לחדור לתחום זה. מכאן, שזוג יהודים נשואים, המבקש להתגרש בישראל, אף אם נישא בנישואין אזרחיים בחו"ל, כפוף לדין האישי החל עליו. בעניין זה סמכות השיפוט הבלעדית נתונה לבתי הדין הרבניים (סעיף 1 לחוק שיפוט בתי הדין הרבניים (נישואין וגירושין), תשי"ג-1953; שיפמן, 1995).

יחסי ממון – יחסי הממון בין בני זוג עוצבו בשיטת המשפט הישראלי כעניין אזרחי. חוק יחסי ממון בין בני זוג, תשל"ג-1973 (להלן: "**חוק יחסי ממון**") קובע, לגבי זוגות שנישאו לאחר שנת 1974, כי במועד פקיעת הקשר יחולקו בין בני הזוג בחלקים שווים (אלא אם מתקיימות נסיבות חריגות המצדיקות חלוקה אחרת), כל הנכסים "ברי האיזון" שבבעלותם, שהינם כל הנכסים שנצברו ע"י מי מבני הזוג, אך למעט (1) נכסים שהתקבלו במתנה או בירושה או שהיו בבעלות מי מבני הזוג לפני הנישואין; (2) קצבה המשתלמת למי מבני הזוג (3) נכסים שהוסכם כי לא יאוזנו. בהקשר של חלוקת זכויות פנסיוניות, יש להזכיר את החוק החדש לחלוקת חיסכון פנסיוני בין בני זוג שנפרדו, התשע"ד-2014 (להלן: "**החוק לחלוקת חיסכון פנסיוני**"), שקובע כי הגורם המבטח מחויב להכיר במעמד העצמאי שיש לבן/בת הזוג לשעבר מול הקרן, ויש בו כדי להגן על זכויותיו של בן הזוג הביתי (לרב האישה) בפנסיה שנצברה במהלך הנישואין (הקרן, 2015).

עוד ראוי להזכיר את **הלכת השיתוף**, שהינה הלכה משפטית מרכזית ומושרשת היטב במשפט הישראלי בנושא יחסי ממון. הלכה זו חלה הן על זוגות שנישאו לפני 1.1.1974, הן על "ידועים בציבור" (זוגות שלא נישאו כלל אך מקיימים משק בית משותף), והן ביחס לנכסים שאינם ברי איזון לפי חוק יחסי ממון. על פי הלכת השיתוף, אם בני הזוג ניהלו חיים משותפים תקינים, והאם היה מאמץ משותף של בני הזוג, כל אחד בדרכו, להשגת הנכסים, מתגבש שיתוף קנייני בנכסים (ר' למשל: ע"א 806/93 הדרי נ' הדרי, פ"ד מחי(3) 685 (1994); בג"ץ 1000/92 בבלי נ' בית הדין הרבני הגדול, פ"ד מח(2) 221(1994)). הלכה זו נועדה להעניק ביטחון כלכלי ופסיכולוגי לצד החלש במערכת היחסים (שהוא בהרבה מקרים האישה), שלא עבד במישרין לצבירת

הרכוש (שכטר, 2003). עם זאת, יש הטוענים כי החלת הלכת השיתוף לצד חוק יחסי ממון מעוררת קשיים לא מבוטלים ביישום הדין, כפי שיורחב בהמשך.

ענייני מזונות - ענייני המזונות נדונים בחלקם על פי הדין האישי ובחלקם על פי הדין האזרחי. מזונות בן זוג מעוגנים בסעיף 2 לחוק לתיקון דיני המשפחה (מזונות), תשי"ט-1959, ונקבעים לפי הדין האישי החל על האדם. על פי הדין האישי היהודי, אישה זכאית למזונות כל עוד היא נשואה לבעלה, מתגוררת עימו, ומקיימת את חיוביה כלפיו. החיוב הנ"ל שלוב ע"פ הדין בחובת האישה להעביר לבעלה את "מעשה ידיה", באופן שניתן לקזז את חובת המזונות של הבעל אל מול הכנסתה של האישה.

בנוסף, בשנים האחרונות קיימת פסיקה בנושא "מזונות אזרחיים" – סכומי כסף שונים הנפסקים מכוח עקרונות אזרחיים ליברלים כגון תום לב והסתמכות, לטובת בן או בת הזוג. סכומים אלה מהווים פיצויים משקמים; דמי הסתגלות לחיים שלאחר הגירושין; תחליף לאיזון "נכסי הקריירה" (תמ"ש (ת"א) 47769-01-12 פלונית נ' אלמוני (26.8.14)); או אמצעי להגן מפני בן/בת זוג סרבן גט (בע"מ 3151/14 פלונית נ' פלוני (5.11.15)). כל אלה, מערערים את הבלעדיות של הדין הדתי בסוגיית מזונות בן זוג (הלפרין קדרי, 2001).

אשר למזונות ילדים, החוק לתיקון דיני המשפחה (מזונות), תשי"ט-1959, קובע כי, ככלל, אדם חייב במזונות ילדיו הקטינים לפי הוראות הדין האישי (סעיף 3 לחוק). ואולם, בפסק דין מהעת האחרונה קבע בית המשפט העליון בהרכב מורחב כי, נוכח שינוי העיתים המתבטא בהסדרי משמרות משותפת ולעיתים בפערי שכר לטובת האם, בגילאי 6-15 ייקבעו מזונות הילדים מדין צדקה לפי יכולותיהם הכלכליות היחסיות של שני ההורים, מכלל מקורות ההכנסה העומדים לרשותם (בע"מ 919/15 פלוני נ' פלונית (19.7.17)).

סמכות השיפוט - מאפיין ייחודי נוסף של דיני המשפחה הינו הדואליות של סמכות השיפוטית הנתונה הן לבתי הדין הדתיים, הן לבתי המשפט האזרחיים. הערכאה הדיונית האזרחית המוסמכת הינה בית המשפט לענייני משפחה (לפי חוק בתי המשפט לענייני משפחה, תשנ"ה-1995), וערכאת הערעור הינה בית המשפט המחוזי. הערכאה הדיונית הדתית, לגבי בני הדת היהודית (בהם אתמקד בעבודה זו), הינה בתי הדין הרבניים, וערכאת הערעור הינה בית הדין הרבני הגדול (לפי חוק שיפוט בתי הדין הרבניים (נישואין וגירושין), תשי"ג-1953). אשר לדין החל על הצדדים, בתי המשפט או בתי הדין, לפי העניין, צריכים לדון בסוגיה הבאה לפנייהם לפי הדין החל על הסוגיה במשפט הישראלי, בין אם הדין האישי ובין אם הדין האזרחי (שאוה, 2001).

1.2.2. הבעיות בדין הישראלי – סקירה של בעיות מרכזיות

נשיא בית המשפט העליון, אהרון ברק, תיאר את דיני המשפחה בישראל ככוללים גרעין אישי-דתי, ומעטפת של משפט אזרחי ושיפוט אזרחי (ברק, 2013). לדבריו, מצב זה אינו מניח את הדעת לעמדתו, שכן היבטים מסוימים של דיני המשפחה פוגעים במצפון, בשוויון, ובכבוד האדם. בתת פרק זה אסקור בקצרה שלוש

בעיות עיקריות שמעוררים דיני הגירושין בישראל, אשר יש בהן, לעמדת, כדי לעצב, או למצער להשפיע, על חוויות הגירושין של זוגות המתגרשים בישראל: מרוץ הסמכויות; סרבנות גט; היעדר וודאות.

מרוץ הסמכויות - כאמור לעיל, מלבד ענייני הנישואין והגירושין, לבית הדין הרבני ולביהמ"ש האזרחי סמכות מקבילה לדון בנושאים הנלווים לגירושין, ובכלל אלה, יחסי ממון, מזונות, מדור, חינוך, ומשמורת. הכלל הבסיסי להכרעה נעוץ בשאלת מועד הגשת התביעה, בבחינת "כל הקודם זוכה". כך, בעל דין המקדים להגיש תביעתו, מקנה לערכאה שאליה הוגשה התביעה את הסמכות לדון בה, ובלבד שהתקיימו "מבחני הכריכה" (בג"צ 5679/03 פלוני נ' מדינת ישראל (9.5.2005); בג"צ 5918/07 פלונית נ' בית הדין הרבני הגדול, פ"ד סג(2), 247 (2009)). כלל זה יוצר תופעה המכונה "מרוץ סמכויות", הגוררת תופעות שליליות של התמשכות הליכים, כפילות בדיונים, תכססנות, הגשת תביעות בטרם עת, והימנעות מתהליכי הידברות, שיכולים היו למנוע הסלמה של הסכסוך (זפרן, 2013; הקר, 2015). יצוין כי בשנת 2016 נכנס לתוקף החוק להסדר התדיינויות בסכסוכי משפחה (הוראת שעה), תשע"ה-2014 (להלן: "החוק להסדר התדיינויות"), שאחת ממטרותיו העיקריות הינה לצמצם את תופעת מרוץ הסמכויות. מנתונים שהוצגו בכנסת בדיון מעקב אחר יישום החוק, עולה כי 15% מהבקשות לשוב סכסוך שהוגשו ליחידות הסיוע הוסדרו בהליכי גישור מחוץ לכותלי בית המשפט, בעוד שדווח על עיכוב משמעותי בפתיחת הליכים בשל מחסור בכוח אדם ביחידות הסיוע (הכנסת, 2017), כך שטרם ניתן לדעת אם יש בחוק זה כדי לצמצם את מירוצ הסמכויות בפועל.

סרבנות גט - על פי הדין האישי היהודי זוג יכול להתגרש רק באקט רצוני של בני הזוג, כאשר הבעל הוא נותן הגט, והאישה היא מקבלת הגט. גט שהבעל נתן בגלל שהוכרח ליתן אותו, נקרא "גט מעושה", ולמעשה אינו נחשב גט (שרשבסקי, 1984). סרבנות גט מוגדרת כמצב שבו "בית הדין הגיע להחלטה על כפיית גט או חיוב בגט, תוך מענה לכל העניינים הנוגעים בדבר, אלא שאחד הצדדים מסרב" (הכנסת, 2011). בנוסף, לבית הדין הרבני סמכות, לפי חוק בתי הדין הרבניים (קיום פסקי דין של גירושין), התשנ"ה-1995, להטיל על הצד המסרב לתת את הגט צווי הגבלה שונים, כגון צו עיכוב יציאה מהארץ; צו המגביל החזקה של רישיון נהיגה; צו עיקול; צו מאסר ועוד, במטרה להביא לביצוע פסק הדין. בפסיקה תקדימית מהעת האחרונה, הטיל בית הדין הרבני צו מאסר על אביו של גבר המעגן את אשתו במשך למעלה מ-10 שנים, משנמצא כי האב עומד באופן אקטיבי מאחורי בנו, סרבן הגט (ת"א 927170/1 פלונית נ' פלוני (14.3.16)). יש גם כלים מתחום המשפט האזרחי להתמודדות עם תופעת סרבנות הגט, ובכלל אלה עריכת הסכמי "כבוד הדדי" (לבמור, 2005), והגשת תביעות אזרחיות בעילות נזיקיות (שמואלי, 2007). במאמרו של הכהן (2013-2014), גורס הכותב שגופי ממשל אזרחיים, ובהם בג"צ, הכנסת והיועמ"ש, ממעטים להתערב בפתרון מצוקתן של העגונות, על אף שיש בידם כלים לסייע בפתרון הסוגיה. מנקודת מבט מגדרית, סרבנות הגט פוגעת פגיעה קשה בנשים. ההלכה קובעת כי אם אישה חויבה לקבל גט וסרבה לקבלו, ניתן לפטור את הבעל מחיוביו כלפיי האישה ואף להתיר לו לשאת אישה (שרשבסקי, 1984), אך כלל זה אינו דו כיווני, במובן זה שאם גבר

חויב במתן גט לאשתו, אך סירב לתיתו, אסור להתיר לאישה לחיות עם גבר אחר. אישה שתפר את האיסור תחשב כאישה "שזנתה", היא תהיה אסורה לבעלה ולבעלה (הן על בעלה והן על בן זוגה החדש), וילדים שייוולדו לה מבן הזוג החדש יהיו ממזרים. יש לציין כי היקף תופעת סרבנות הגט בישראל שנוי במחלוקת. לפי הנהלת בתי הדין הרבניים, בשנת 2007 היו בישראל 180 נשים עגונות, ומספר דומה של גברים מסורבי גט (הכנסת, 2011). לעומת זאת, לפי סקר של מרכז רקמן לקידום מעמד האישה, אחת מכל 3 נשים המצויות בהליך גירושין בישראל חוותה איומים לסירוב בגט (מרכז רקמן לקידום מעמד האישה, 2013).

היעדר וודאות - הבעיה השלישית האופיינית לדיני הגירושין בישראל הינה היעדר הוודאות המשפטית בכל הנוגע לדיני חלוקת הרכוש בין בני זוג הנמצאים בהליך של גירושין. הלכת השיתוף, נתונה, מעצם היותה הלכה שיפוטית, לפרשנות בית משפט במקרה הקונקרטי הבא לפתחו. בנוסף, כאשר חל חוק יחסי ממון על בני הזוג, יש תחולה סימולטאנית להלכת השיתוף לגבי נכסים "חיצוניים", שאינם ברי איזון. יש הטוענים כי הלכות אלה יוצרות בעיה של שרירות וחוסר וודאות משפטית, המקשה על הכוונת ההתנהגות של בני הזוג מראש, לפני פרוץ הסכסוך. בתגובה, עורכי דין מייעצים ללקוחותיהם לנקוט צעדים אקטיביים, על מנת "להגן" על נכסים חיצוניים מפני טענה לשיתוף ע"י בן הזוג (דרור, 2016). לשכת עורכי הדין יצאה אך באחרונה במסע פרסומי, שמטרתו עידוד עריכת הסכמי ממון, שימנעו (כך לפי הפרסום) את העלויות הכרוכות בניהול הליכים משפטיים בהמשך (לשכת עורכי הדין, 2016).

1.3 אישה מבוגרת בהליכי גירושין

בדין האישי קיים חוסר שוויון מובנה, כמתואר לעיל, כאשר הטענה היא שיש בו כדי להשליך על ההבניה החברתית כלפיי נשים. קמיר (2014) טוענת במאמרה, כי הנשים מקבלות את חוסר השוויון הנ"ל, משום שההבניה של זהותן נגזרת מהזהות הגברית – הן נדרשות להפגין חוזק גברי כלפיי חוץ, אך בתוך הבית פנימה הן "עזר כנגדו" של הגבר. סיון (2002) מוסיפה, כי דיני המשפחה בישראל מבנים חלוקת תפקידים היררכית, ויחסי תלות (של האישה) ומרות (על האישה). אף הטרמינולוגיה של "אישה" ו"בעל" הינה טרמינולוגיה מפלית, בהינתן שהלשון מרמזת על כך שהגבר הוא הבעלים של האישה. ההבניה החברתית דן עשויה לעורר קשיים ייחודיים לאישה המתגרשת, ובכלל אלה, סוציאליים וכלכליים (סיון, 2002). סוגיית הפסדי הקריירה מדגימה את חוסר השוויון הכלכלי בין נשים לבין גברים המתגרשים בישראל. הפסדי הקריירה של האישה אינם מגולמים בדיני המזונות, וזאת על אף שנשים, אף אם הן מפתחות קריירה, עדיין נושאות בעיקר נטל גידול הילדים והאחריות למטלות הביתיות (ליפשיץ, 2016; Halperin-Kaddari, 2004).

אין מחקרים הבוחנים באופן ספציפי את ההבניה החברתית כלפיי נשים שהתגרשו בגיל מבוגר והשפעתה על עולמן של הנשים בזקנתן. עם זאת, לפי גישת הגרונטולוגיה הפמיניסטית, אישה – זקנה חווה קשיים ייחודיים, בשל צומת המפגש שבין שוביניזם לבין גילנות. ההנחה היא שבגיל זקנה, יש המשכיות

להבניה החברתית המפלה כלפיי נשים, באופן שהיא מעצבת את עולמן של הנשים בזקנתן (Calasanti & Slevin, 2001). גישה זו, עולה בקנה אחד עם גישת ריבוי הזהויות (Intersectionality), המכונה גם גישת "הסיכון הכפול" (The double jeopardy hypothesis), שהתפתחה לראשונה במחקרים שעסקו בחקר אפלייתן של נשים-שחורות. לפי גישה זו, חווית האפליה שחוות נשים שחורות לא יכולה להיות מובנת בפריזמה של גזענות בנפרד או של שוביניזם בנפרד. הטענה היא כי חלף זאת, יש לבחון את החוויה של האישה השחורה כמפגש של מספר זהויות ושונות (Cole, 2009). לפי האנלוגיה, כפי שהוצעה על ידי קימברלי קרנשאו (Crenshaw, 1989), אישה שחורה מצויה בצומת הזהויות שבין גזענות ושוביניזם. האפליה, משולה לתנועה שבאותו צומת – היא יכולה לנבוע ולנוע בכמה כיוונים מנוגדים בעת ובעונה אחת, וכך לפגוע באישה מרובת הזהויות. יש לציין כי גישה מחקרית זו זכתה לביקורת בספרות המחקרית, לפיה שיוך (א)נשים לשתי קטגוריות ספציפיות ומוגדרות מביא לקטלוגם, ואינו מאפשר הבנה מעמיקה של התהליכים והכוחות הפוליטיים והחברתיים שיצרו את ריבוי הזהויות שחווה האדם ושל החוויה שהם חווים (Conaghan, 2009; Nash, 2009).

1.4 רציונל ושאלות המחקר

כפי שתואר בסקירת הספרות, עם העלייה הכללית בשיעור הגירושין באוכלוסייה, חלה עלייה ניכרת בשיעור המתגרשים מעל גיל 50 ומעלה של מי מבני הזוג. סקירת הספרות מייחדת מקום להתחקות אחר הסיבות לגירושין בגיל מבוגר; השלכות הגירושין בגיל מבוגר; ומחקרים במבט פרוספקטיבי על המתגרשים. מחקרים אלה, מתמקדים, רובם ככולם, בהיבטים לא-משפטיים של הליך הגירושין ותוצאותיו. אשר להיבטים המשפטיים, ברי כי קיימת ספרות רבה בנושא ייחודיות דיני המשפחה בישראל, אך אין ספרות הבוחנת את מידת ההתאמה של דיני המשפחה בכלל, ודיני הגירושין בפרט, לגירושין שנערכים בגיל מבוגר. מחיפוש שנערך במהלך כתיבת עבודה זו, לא נמצאו פסקי דין הנותנים דעתם להיבטים הייחודיים של גירושין בגיל מבוגר. סקירת הספרות אף העלתה כי קיימת הבניה חברתית שלילית הן כלפיי נשים גרושות, והן כלפיי נשים זקנות (שהיא המשך של הפליית נשים בצעירותן), בעוד שאין מחקרים הבוחנים את ההבניה החברתית כלפיי נשים המתגרשות בגיל מבוגר, באופן כללי, או בקונטקסט המשפטי, באופן ספציפי. לפיכך, המחקר המוצע מתמקד בתיאור ובפרשנות חוויות המפגש עם החוק והמשפט של נשים שהתגרשו בגיל מבוגר בישראל; באופן בו דיני הגירושין בישראל תרמו לעיצוב חווית הגירושין של נשים שהתגרשו בגיל מבוגר; ובמשמעות שיש להן שהתגרשו בגיל מבוגר מייחסות למנגנונים הייחודיים של דיני הגירושין בישראל בקשר עם תהליך הגירושין שלהן. שאלת המחקר המרכזית היא: מהי החוויה והמשמעות שמעניקות נשים למשפט בישראל, במסגרת ההתנסות שלהן בהליכי גירושין בגיל מבוגר?

שאלות משנה :

1. כיצד נשים מתארות את המפגש עם עולם המשפט במסגרת הליך הגירושין בשלב זה של חייהן?
2. כיצד נשים שהתגרשו בגיל מבוגר בישראל מתארות את המפגש שלהן עם מערכת המשפט והשחקנים בה במהלך הליך הגירושין?
3. מה החוויה והמשמעות שמעניקות נשים מבוגרות לאופן שבו דיני הגירושין בישראל תרמו לעיצוב חווית הגירושין שלהן?
4. מה המשמעות שנשים בגיל המבוגר שחוו גירושין מעניקות לדיני הגירושין בישראל?

2. שיטה

המחקר בוצע על פי עקרונות שיטת המחקר האיכותנית- פנומנולוגית. לפי גישה זו, העולם בו אנו חיים הוא פרי הבניות תודעתיות בהקשרים חברתיים שונים, כאשר תפקידו של החוקר הינו לתור אחר המשמעות שהמשתתפים מעניקים לחוויה שחוו (שקדי, 2011 ; Creswell, 2013). גישה מחקרית זו, מבוססת על תפיסה לפיה בני האדם הינם יצורים מורכבים ודינאמיים, ולכן לא ניתן לכמת את החוויה האנושית בהקשרים שונים (צבר-בן יהושוע, 2016). בהקשר למחקר הנדון, הגישה האיכותנית – פנומנולוגית מאפשרת הבנה עשירה ומעמיקה של המשמעות שניתנה לדיני הגירושין בישראל ומקומם בהליך הגירושין שחוו נשים שהתגרשו בגיל מבוגר.

2.1. אוכלוסייה ומדגם

שיטת הדגימה במחקר הינה דגימה מכוונת (purposeful sample), של משתתפים שחוו את החוויה הנחקרת, שיכולים להעניק פרספקטיבות שונות ומגוונות בקשר לחוויה הנחקרת (Smith, Flowers, & Larkin, 2009). במחקר הנדון, הדגימה כללה נשים שחוו גירושין בגיל מבוגר ובאו במגע עם מערכת המשפט. המדגם הוא מסוג דגימת קריטריון (criterion sampling), המבטיח יצירת מכנה משותף בין המשתתפות (Patton, 2002). הקריטריונים שנקבעו הינם: (1) **גיל במועד הגירושין**- המשתתפות הינן נשים שהיו מעל גיל 55 במועד הגירושין. יצוין, כי בספרות המחקרית בנושא גירושין אפורים קריטריון הגיל שנקבע לגירושין בגיל מבוגר הינו גירושין לאחר גיל 50 (Brown & Lin, 2012; Canham et al., 2014), אם כי במחקר לא נמצאו הצדקות לרף הגיל שנקבע. במסגרת המחקר דנן, רף הגיל שנקבע תחילה היה נשים שהתגרשו לאחר גיל 60, גיל קרוב לגיל פרישה על פי החוק בישראל. ואולם, בשל קושי ממשי באיתור משתתפות, כפי שיורחב בהמשך, הורד רף הגיל של המשתתפות לנשים שהתגרשו בגיל 55 ואילך, כאשר השאיפה הייתה כי מרבית המשתתפות תהיינה נשים שהתגרשו לאחר גיל 60. (2) **משך הנישואין**- משתתפות המחקר היו נשואות לבני זוגן 20 שנה

או יותר, באופן העולה בקנה אחד עם ההגדרה המחקרית של גירושין אפורים (3) **דת-** משתתפות המחקר הינן נשים יהודיות בלבד, זאת בשל השוני בדיני הגירושין בין העדות השונות, ובשים לב להיקף העבודה דנן. המדגם שאף לשונות מרבית (maximum variation) בין המשתתפות, על מנת ליצור עושר וגיוון באוכלוסייה הנחקרת (שקדי, 2003). כך, נדגמו נשים מחתכים סוציו אקונומיים שונים; נשים בעלות רמות השכלה שונות; נשים שהתגרשו בגילאים שונים (ובלבד שהיו מעל גיל 55 במועד הגירושין כאמור לעיל); נשים חילוניות ומסורתיות. ניסיון לאתר נשים דתיות שהתגרשו בגיל מבוגר, בין היתר, באמצעות עמותה המסייעת לנשים דתיות-חרדיות בהליכי גירושין, לא צלח. כמו כן, במסגרת מפת הדגימה, נדגמו נשים שבמהלך הליך הגירושין חוו מפגש עם ערכאות שיפוטיות שונות, ובכלל זה, בית משפט לענייני משפחה, בית משפט מחוזי, בית משפט עליון, ובית דין רבני; נשים שיזמו גירושין, לעומת נשים שהחלטה להתגרש נכפתה עליהם מצד בן זוגן; נשים שסיימו את התהליך בסמוך למועד עריכת המחקר, לעומת נשים שחלף זמן מה מאז גירושיהן; ועוד. המדגם כלל 13 משתתפות, כאשר מספרן הסופי של המשתתפות במחקר נקבע על פי עקרון "הרווייה התיאורטי", היינו, התקיימו ראיונות, עד אשר המשך הראיונות לא הביא לחשיפת תמות ומשמעויות חדשות (Patton, 2002). יש לציין כי מספרן הסופי של המשתתפות הושפע גם מהקושי באיתורן, כפי שיוטעם בהמשך הדברים.

להלן טבלאות פרטי המשתתפות במחקר, המתארות את נתוני הרקע האישיים שלהן, ואת המאפיינים המרכזיים של הליך הגירושין שהן חוו:

טבלה 1: טבלת תיאור נתוני הרקע הסוציו-דמוגרפיים של משתתפות המחקר

מס' ילדים	מצב משפחתי נוכחי	דתיה/מסורתית / חילונית	עיסוק	השכלה	ארץ מוצא	מקום מגורים	גיל	שם (בדוי)	מס'
3	גרובה	חילונית	עו"ס	תואר שני	ישראל	צפון	60	שושנה	1
3	פרודה	חילונית	בפנסיה. הייתה מורה	אקדמאית	ישראל	מרכז	61	שרה	2
2	גרובה	מסורתית	מזכירה רפואית	14 שנות לימוד	ישראל	מרכז	60	מזל	3
4	גרובה	חילונית	סמנכ"ל ביקורת פנים בחברה	רו"ח	לטביה	צפון	62	חנה	4
2	גרובה	חילונית	לא עובדת	תואר שני	ישראל	צפון	58	יפה	5
4	גרובה	חילונית	מנהלת אדמיניסטרטיבית	תיכונת	ארגנטינה	דרום	64	אסתר	6
3	פרודה	מסורתית	מזכירה	תיכונת	ישראל	מרכז	67	תמי	7
3	גרובה	חילונית	עוזרת מנכ"ל חברת הייטק	תיכונת	ישראל	צפון	69	אלונה	8

9	אורית	62	שפלה	ישראל	12 שנות לימוד	מטפלת בילדים	מסורתית	פרודה	4
10	פנינה	76	שפלה	סוריה	9 שנות לימוד	בפנסיה. הייתה תופרת ומטפלת בילדים	מסורתית	גרושה	2
11	דנית	63	מרכז	ישראל	12 שנות לימוד	נכה עקב אובדן כושר עבודה. עבדה כצלמת.	חילונית	גרושה	3
12	סימונה	69	מרכז	פולין	PHD בכימיה	בפנסיה. עבדה באוני כחוקרת	חילונית	גרושה	3
13	שולה	63	שפלה	ישראל	תואר ראשון	מורה	חילונית	גרושה	3

טבלה 2 : טבלת תיאור מאפייני הליך הגירושין של המשתתפות

מס'	שם (בדוי)	שנת הנישואין	משך הנישואין	גיל במועד הגירושין	גיל הילדים במועד הגירושין	יוזם ההליך המשפטי והפעולה המשפטית שנקט	הגורם שניהל את ההליך (גישור/ביהמ"ש/בד"ר)	ייצוג
1	שושנה	1975	41	60	27,35,40	בת הזוג	גישור	ללא
2	שרה	1975	39	פרודים מגיל 59	27,34,22	בן הזוג	ביהמ"ש	כן
3	מזל	1981	29	55	24,26	בת הזוג	ביהמ"ש	כן
4	חנה	1974	37	59	24,29,30,33	בן הזוג	ביהמ"ש ובד"ר	כן
5	יפה	1997	20	58	18,19.5	בת הזוג	עורכי הדין ניהלו מו"מ להסכם	כן
6	אסתר	1972	42	63	32,36,39,40	הדדי	הצדדים ערכו הסכם	לא
7	תמי	1978	33	פרודים מגיל 61	24,31,30	בת הזוג	ביהמ"ש	כן
8	אלונה	1975	27	55	14,24,25	בת הזוג	גישור	לא
9	אורית	1974	42	62	26,28,39,42	בת הזוג	ביהמ"ש	כן
10	פנינה	1958	51	67	48,45	בת הזוג	עורכי הדין ניהלו מו"מ להסכם ובד"ר	כן
11	דנית	1971	45	62	32,36,39	בת הזוג	עוה"ד של בת הזוג ערכה הסכם	כן
12	סימונה	1971	40	67	34,40,42	בת הזוג	גישור	לא
13	שולה	1975	38	60	24,24,37	בת הזוג	עו"ד ערך הסכם	לא

2.2. כלי המחקר

במחקר איכותני לפי המסורת הפנומנולוגית תהליך איסוף הנתונים מבוצע באמצעות ראיונות עומק, שמטרתם איסוף נתונים מהנחקרים שחוו את החוויה הנחקרת באופן אישי (שקדי, 2003). הראיונות שנוהלו עם המשתתפות במחקר היו ראיונות עומק חצי מובנים, אשר כללו שאלות מובנות ומתוכננות מראש, לצד הותרת מקום למשתתפות לחשוף את החוויה, הדעות והעמדות שלהן בדרכן. הראיונות התבססו על מדריך ראיון (נספח 1), אשר חולק לארבעה עולמות תוכן כדלקמן: (1) רקע - קבלת ההחלטה להתגרש בגיל מבוגר (שאלה לדוגמא: מה הייתה הדינמיקה שהובילה לקבלת ההחלטה להתגרש בגיל מבוגר?); (2) הפרוצדורה והמהות (שאלה לדוגמא: אילו הליכים משפטיים נקטו לאחר קבלת ההחלטה להתגרש?); (3) התרת הקשר (שאלה לדוגמא: איך במעמד הגירושין בבית הדין הרבני הרגשת כי ההתייחסות אלייך כאישה מבוגרת הייתה שונה? במה היא הייתה שונה לדעתך מאישה צעירה העומדת בפני בית הדין?); (4) התבוננות רטרוספקטיבית ופרוספקטיבית (שאלה לדוגמא: אילו הייתה לך את היכולת לשנות אלמנטים בתהליך הגירושין שלך – מבחינת הדין, מבחינת הפרוצדורה, מבחינת "השחקנים" בעולם המשפט – מה היית משנה?). יש לציין כי מטרתו של עולם התוכן הראשון הייתה להוות מעין "שער" לחוויית הגירושין של המשתתפות במסגרת דיני הגירושין הייחודיים בישראל.

2.3. הליך המחקר

משתתפות המחקר גויסו בדרכים שונות ומגוונות. פניתי בכתב, בשיחות טלפון, ובאמצעות תיאום פגישות אישיות, לעורכי דין ומגשרים העוסקים בתחום דיני המשפחה, לקליניקות משפטיות בפקולטות למשפטים, ולארגוני המגזר השלישי, וביקשתי את עזרתם ושיתוף הפעולה שלהם בגיוס משתתפות העונות לקריטריונים שנקבעו (נוסח מכתב הפניה רצ"ב כנספח 2). לחלק מעורכי הדין פניתי בעקבות קריאת פסקי דין בהם הופיע שם, כאשר, על סמך העובדות המתוארות, שיערתי שמדובר בגירושין בגיל מבוגר. כמו כן, פניתי למכרים שמכירים נשים שהתגרשו בגיל מבוגר, וביקשתי מהם לשאול בשמי האם יהיו מוכנות להשתתף במחקר. בנוסף, נכתבו מספר פניות ברשתות החברתיות, באתרי אינטרנט הפונים לגיל המבוגר (כגון אתר "מוטקה"), ובבלוגים רלוונטיים, שקראו למשתתפות פוטנציאליות להשתתף במחקר. יש לציין כי בשלב איתור המשתתפות נתקל המחקר בקושי ממשי. כל הפניות שערכתי לעורכי הדין מהמגזר הפרטי נתקלו בחוסר רצון לשתף פעולה בפנייה ללקוחות שהם ייצגו בעבר, ושהינן משתתפות פוטנציאליות במחקר. זאת, למעט עו"ד אחד, בעל משרד בוטיק המתמחה בדיני משפחה, שפנה לכמה מלקוחותיו, ואחדות מהן אכן השתתפו במחקר בסופו של דבר (מפאת חיסיון הפרטים של המשתתפות שמו של עורך הדין אינו מצוין במחקר). בנוסף, מספר משתתפות פוטנציאליות שהופנו לחוקרת על ידי ארגוני מגזר שלישי (כגון עמותות) ועל ידי קליניקות משפטיות העוסקות בסיוע לנשים בהליכי גירושין, לא עמדו בקריטריונים שנקבעו למחקר, בפרט

בקריטריון הגיל, ועל כן לא תואם עימן ראיון. בדומה, מספר נשים שפנו לחוקרת באמצעות הרשתות החברתיות או בעקבות הפנייה שהן נתקלו בה באתרי אינטרנט, לא עמדו אף הן בקריטריונים שנקבעו ועל כן לא השתתפו במחקר.

בסופו של יום, רואינו 13 משתתפות במחקר. לאחר קבלת הסכמתן הראשונית בשיחת טלפון להשתתף במחקר, ווידוא כי הן עומדות בקריטריונים שנקבעו, תיאמתי עימן ראיון ונפגשנו. בתחילת הפגישה הסברתי לכל משתתפת באופן אישי את מטרת המחקר, וביקשתי את הסכמתה הסופית להשתתף במחקר, אשר אושרה בחתימתה על כתב ההסכמה (נספח 3), שהבטיח, בין היתר, אנונימיות ושמירה על חיסיון מוחלט ביחס לפרטיה. הראיונות נערכו פנים מול פנים, בסביבה נוחה למשתתפות. חלק מהמשתתפות ביקשו כי הראיון ייערך בביתן, וחלקן ביקשו כי הראיון ייערך במקום ניטרלי, כמו בית קפה, בין היתר, בשל נוכחות בן הזוג לשעבר או ילדיהן בבית. הראיונות נערכו תוך הקשבה פעילה לסיפורן של המשתתפות, בשפתן שלהן. כל ראיון נמשך בין שעה וחצי לשעתיים וחצי, כאשר הותרתי גמישות בעניין משך הראיון. הראיונות הוקלטו, לאחר שהתקבלה רשות מצד המשתתפת להקלטה. בשני ראיונות התבקשתי לעצור את ההקלטה במהלך הראיון. פעם אחת בשל רצונה של המשתתפת שלא יוקלטו פרטים אינטימיים, ופעם שניה בשל קושי רגשי של המשתתפת, ובקשתה שנערוך הפסקה של כמה דקות בהקלטה.

2.4. ניתוח הנתונים

לאחר עריכת כל ראיון, ההקלטה תומללה, סמוך ככל הניתן למועד עריכת הראיון. ניתוח התוכן של התמלילים בוצע בארבעה שלבים כדלקמן (Smith, Flowers, & Larkin, 2009): השלב הראשון כלל קריאה וקידוד ראשוני של הטקסט מנקודת מבט פנומנולוגית. במסגרת זו סומנו קטעים רלוונטיים שעלו מתוך הטקסטים, תוך כתיבת הערות ראשוניות לגבי תיאורי המשתתפות. בשלב השני חולקו המרכיבים השונים של הטקסט לנושאים, תוך מיון ויצירת קטגוריות שונות. השלב השלישי כלל ארגון של התמות, במסגרתו בוצע שילוב בין הקטגוריות השונות ובניית קטגוריות על. בשלב הרביעי והאחרון של ניתוח הנתונים נערך תיאור של יחסי הגומלין בין התמות, תוך ניתוח נקודות הדמיון והשוני ביניהן. ארבעת השלבים המתוארים נערכו לגבי כל אחד מהטקסטים, כאשר השלב החמישי של ניתוח הנתונים כלל הצלבה של התמות שעלו מכל אחד מהטקסטים, וארגון תמות העל של המחקר. ניתוח הנתונים נעשה לכל אורך המחקר בשיתוף, תוך קבלת משוב, הערות והארות משני חוקרים, מנחי העבודה: חוקר שהינו משפטן, בעל ניסיון מחקרי עשיר בתחום הגרונטולוגיה והמשפט, וחוקרת מתחום הגרונטולוגיה והעבודה הסוציאלית, המתמחה במחקריה בשיטת המחקר האיכותני, לפי המסורת הפנומנולוגית.

2.5. מחקר ראוי לאמון

לפי שקדי (2003), מחקר הראוי לאמון הינו מחקר בעל תוקף, מהימנות, והכללה. עם זאת, בשל מאפייניו של המחקר האיכותני, הקריטריונים ההופכים את המחקר לראוי לאמון צריכים להיות מיושמים בגמישות (Smith, Flowers, & Larkin, 2009). אשר למעורבות החוקר במחקר, יש הטוענים כי המחקר האיכותני מציב אתגר בהיבט זה, היות וחלק מהמחקר מבוסס על הפרספקטיבה האישית של החוקר. זאת ועוד, במחקרים איכותניים בנושאים רגישים, כגון המחקר דנן, העוסק בחוויית פרידה מבן זוג לאחר שנות נישואין רבות, יש הבנה גוברת לכך שהמחקר עלול להיות מלווה בקשיים עבור החוקרים, ובכלל אלה, תופעות פיזיות ורגשיות, לרבות רגשות אשמה ופגיעות (Dickson-Swift, James, Kippen, & Liamputtong, 2008; Dickson-Swift, James, Kippen, & Liamputtong, 2007). אשר על כן, על מנת להבטיח כי המחקר הנדון יהיה ראוי לאמון, נדרשתי כחוקרת לבצע את הפעולות הבאות: בהיבט התיקוף, העדויות המוקלטות והערות שנרשמו במהלך הניתוח נשמרו, באופן שאפשר מעבר דו כיווני בין אינדוקציה לדדוקציה, הן שלי, והן של המנחים, שיכלו לאשר או להטיל ספק בתקפות המחקר. בהיבט המהימנות, המחקר מציג באופן גלוי בפני הקוראים כיצד נערך, וכיצד התקבלו ההחלטות בו, על מנת שהקורא יוכל לבחון את סבירות המסקנות. בהיבט הכללה, המחקר כולל תיאור עשיר ומפורט של המקרים, לרבות ציטוטים, באופן שמאפשר לקורא להחליט האם ניתן להכליל מהמחקר למקרים אחרים. בנוסף, בהינתן שמדובר במחקר בנושא רגיש, ביצעתי ברמה האישית הכנה מוקדמת לפני המפגש עם המשתתפות וניהלתי לכל אורך המחקר יומן רפלקטיבי.

2.6. אתיקה

במסגרת המחקר נדרשת הקפדה על רמת אתיקה נאותה. ראשית, כאמור, בליבת המחקר דנן עומדת סוגיה רגישה, בהינתן שגירושין הינם תהליך אינטימי ורגיש, שלעיתים אף עשוי להיות מלווה ברגשות קשים, כגון תסכול, צער, עצב, רגשות נקם וכיוב'. זאת ועוד, בהינתן שעסקינן בגירושין בגיל מבוגר, עבור אחדות מן המשתתפות במחקר עצם השיתוף בחוויית הפרידה לאחר שנות נישואין רבות נתפס כחווייה רגישה, כואבת ואינטימית. שתי משתתפות במחקר שיתפו בראיון כי זו הפעם הראשונה שהן משוחחות עם מישהו על החווייה שהן חוו. משתתפות אחדות בכו במהלך הריאיון. במחקרים רגישים מסוג זה, נמצא כי עלול להיגרם טשטוש גבולות בין הריאיון המחקרי ובין פגישת טיפול או ייעוץ מקצועי. אשר על כן, החוקר נדרש לבצע מראש ניהול סיכונים בעניין זה (Dickson-Swift, James, Kippen, & Liamputtong, 2006). בהיבט המחקר הספציפי, בשל עיסוקי המקצועי כעורכת דין, נזהרתי מסיטואציה בה במהלך ראיון נתבקשתי לחוות את דעתי המקצועית, או להביע עמדה לגבי הליך הגירושין ותוצאותיו. עם זאת, הסיכון בהקשר זה היה מצומצם, בשים לב לכך שאינני עוסקת במישרין בתחום דיני הגירושין. בנוסף לאמור, הקפדתי במהלך

הראיונות לשמור על רמת אתיקה נאותה, ובכלל זה, ניתנה אפשרות למשתתפות להשמיע את קולן ולספר את החוויה שלהן, ללא נימה של שפיטה או ביקורת (שקדי, 2011). כמו כן, כללי האתיקה חייבו קבלת הסכמה מדעת של המשתתפות להשתתף במחקר, וכן הקפדה על שמירה על כבוד המשתתפות, פרטיותן, וחיסיון פרטיהן. בנוסף, הודגשה הזכות של כל משתתפת להפסיק את השתתפותה במחקר בכל עת, מבלי שתהיה לכך השפעה כלשהי עליה.

3. ממצאים

ניתוח הראיונות עם כלל המשתתפות העלה ארבע תמות מרכזיות בנושאים הבאים: המפגש עם השחקנים בעולם המשפט – ציפיות ומעשה; חלוקת הרכוש ודאגה לביטחון הכלכלי לעת זקנה; מעורבות הילדים (הבגירים) בתהליך הגירושין; הזמן כשחקן מרכזי.

3.1. המפגש עם השחקנים בעולם המשפט – ציפיות ומעשה

התמה הראשונה שעלתה מניתוח הראיונות נגעה לסוגיית הציפיות של הנשים המבוגרות מהשחקנים במערכת המשפט, ובכלל זה עורכי הדין, מגשרים, השופטים בבית המשפט לענייני משפחה, והדיינים בבית הדין הרבני, לעומת המעשה, היינו, החוויה של הנשים המבוגרות בפועל בהיבט המפגש שלהן עם השחקנים השונים בעולם המשפט. התמה הראשונה מחולקת לשתי תתי תמות – הציפיות מהמפגש עם עולם המשפט; והמפגש עם עולם המשפט בפועל.

3.1.1. "ועזבתי את שאהבה נפשי": הציפיות הייחודיות של נשים מבוגרות המצויות בהליך

המשפטי

מערך הציפיות של המשתתפות במחקר בא לידי ביטוי באמצעות שלוש תפיסות שונות, ביחס לתפקידם של השחקנים במערכת המשפט בהקשר לגירושין של בני הזוג המבוגרים: תפקיד טכני ומינימליסטי; תפקיד מהותי, בעידוד בני הזוג להתגרש בדרכי שלום; ותפקיד מהותי, בניסיון לפייס בין בני הזוג ולמנוע את הגירושין. יש לציין כי בקרב אחדות מן המשתתפות עמדות אלה כלפיי תפקידה של מערכת המשפט בהליך היו בגדר ציפייה מוקדמת, עוד בטרם הן נכנסו ללב ליבו של ההליך המשפטי, בעוד שעבור משתתפות אחרות תפיסת התפקיד של מערכת המשפט בהליך הגירושין שלהן התהוותה לאורך הדרך.

3.1.1.1. "כשאת אישה מבוגרת, בת 62, באה להתגרש, זה לא משחק": תפיסת תפקיד

טכנית-פורמאלית בהוצאת רצון בני הזוג המתגרשים אל הפועל

היו נשים שמדבריהן עלתה ציפייה כי ההליך המשפטי יהיה טכני בלבד, וישמש כפונקציה בירוקרטית שתפקידה התרת הנישואין, חלוקת הרכוש, ויצירת ההפרדה בפועל בין בני הזוג, תוך מעורבות מינורית של מערכת המשפט. יש לציין כי נשים שתפיסת התפקיד של מערכת המשפט בעיניהן הייתה טכנית כאמור, היו

לרוב הצד שיזם את הליך הגירושין, או שקיבלו את ההחלטה בשיתוף עם בן זוגן. מאפיין נוסף הינו כי הנשים לרוב פנו בשיתוף עם בן זוגן לפונקציה המשפטית (בין אם לגישור, ובין אם לעו"ד לצורך ניסוח הסכם הפירוד), להבדיל מסיטואציה בה כל אחד מבני הזוג יוצג ע"י עו"ד באופן נפרד.

וכך תיארנה שושנה את צעדיהם הראשונים בהליך המשפטי, לאחר קבלת ההחלטה לסיים את

הנישואין:

"בהתחלה פנינו ליחידת הסיוע. היינו בפגישה אחת עם עו"ס וסיפרנו שהתחלנו תהליך של, לא זוכרת איך קוראים לזה, פירוק שותפות? אז היא אמרה טוב, זה יסתיים אז תחזרו לפה. וכך היה. ואז חזרנו לפגישה שהייתה נוכחת בה גם עו"ד, אני אפילו לא זוכרת בדיוק איך זה היה. ואז הן הביאו הצעה להסכם עם הנתונים שנתנו להם. אני לא ממש זוכרת את התהליך שהיה שם. אני חושבת שאולי חשבנו על זה וחזרנו אליהם, לא זוכרת בדיוק... זה היה טכני" (שושנה, התגרשה בגיל 60).

גם אסתר תיארנה פנייה לעו"ד שבני הזוג הכירו באמצעות בתם בכדיי שהוא יתרגם את ההסכמות העקרוניות ביניהם לכדיי הסכם משפטי ויסייע להם בהליך הגירושין. מבחינתה של אסתר, העובדה שהגירושין אירעו בגיל מבוגר, בו כבר אין לבני הזוג ילדים קטנים שיש מחלוקת לגביהם, הופכת את הליך חלוקת הרכוש למשהו טכני, ומכאן גם הציפייה שלה למעורבות מינימאלית של גורמים מעולם המשפט בהליך הגירושין. מדגימים את הציפייה למעורבות המינורית של השחקנים בעולם המשפט הדברים הבאים:

"הבת שלי עובדת במשרד עורכי דין. דווקא מקרקעין. אבל יש עו"ד אחד שמתעסק גם בענייני נישואין וכאלה. ביקשנו ממנה שהוא בעצם ינסח הסכם רכוש, הסכם ממון או משהו כזה. הסכם חלוקת ממון בעיקר הבית והשטוויות שהיו בתוך הבית, שזה כל הממון. שמלכתחילה החלטנו שאני לא נוגעת בפנסיה שלו, בקרן השתלמות והוא לא נוגע בשלי...כי הקרנות שלנו מאוד דומות, התחלנו וסיימנו באותם התאריכים, השכר שלנו מאוד דומה. אני לא אגזול ממנו והוא לא יגזול ממני. זה היה ההסכם ההתחלתי, בקרנות לא נוגעים. אני עם שלי והוא עם שלו... כעיקרון לא פגשנו עו"ד בכל התהליך הזה. משהו מאוד מינימאלי כי הילדים כבר לא איתנו" (אסתר, התגרשה בגיל 63).

בדומה לאסתר, גם אורית עמדה בדבריה על כך שהגיל המבוגר אמור להוות "תמרור" לשחקנים במערכת המשפט, לפיו אין מקום להתערבות בהחלטת בני הזוג להתגרש. לפיכך הציפייה הייתה שהם

(השחקנים בעולם המשפט) פשוט יביאו את החלטת בני הזוג להתגרש לכדי ביצוע. הדברים מודגמים בציטוט הבא :

“אני מהתחלה על הדיון הראשון שהוא רק התחיל להגיד, אמרתי אני מבקשת בכלל להוריד את זה [שלום בית] מהפרק. הייתי נחרצת מאוד. הם היו קצת המומים, נראה לי, אני הייתי מאוד נחרצת בעניין הזה. עוד לפני שהעו”ד דיבר אמרתי שאני לא מוכנה לזה. החלטתי להתגרש וזהו. הם גם כנראה חשבו שאת אישה מבוגרת, בת 62, באה להתגרש, זה לא משחק... הם ניסו קצת להגיד אתם מבוגרים, אולי תנסו, אבל אני לא הסכמתי” (אורית, התגרשה בגיל 62).

ציטוט זה מדגים את העמדה הנחושה של אורית ביחס לציפיות שלה ממערכת המשפט בהקשר לגירושיה בשלב זה של החיים. היא מתווה בפני השחקנים “גבולות גזרה” מאד ברורים המדגישים את בשלות החלטתה כאישה מבוגרת לסיים את ההליך באופן חותך ללא מתן מרחב להתדיינות או שקילת אופציות נוספות.

משתתפת נוספת עמדה בדבריה על החשש שליווה את עצם המעורבות של המערכת המשפטית בהליך הגירושין שלה ושל בן זוגה. הדברים מודגמים בציטוט הבא :

“אני חושבת שאם היה אפשר לפתור את זה בלי כל התהליך, בלי כל ההתערבות של העורכי דין זה היה יותר טוב, למרות שאצלי זה היה קצר יחסית. אבל בפעם הראשונה שהגעתי לבית המשפט למשפחה כל הגוף שלי רעד. אני בחיים הרגל שלי לא דרכה בבימ”ש. העורכת דין אמרה לי להירגע, שזה אדם עומד מולי. לא יודעת, הרגשתי כאילו לא מספיק שסבלתי 40 שנה אז עכשיו גם לוקחים אותי לבימ”ש. כאילו למה? אי אפשר להגיע לזה בלי?” (דנית, התגרשה בגיל 62)

עבור דנית, המפגש עם בית המשפט נחוה כמיותר, כך שציפיותיה היו לפשט עד כמה שניתן את ההליך מבלי להתייבב מול כל השחקנים. דבריה של דנית מדגימים את החששות שעלולים לעלות כאשר אנשים שלא חוו הליכים משפטיים בחייהם, נדרשים לפנות ליעוץ משפטי, ולהתייבב בפני בית המשפט בכדי להוציא את רצונם לפועל. מבחינתה של דנית, המעורבות של בית המשפט בגירושין נתפסה כמעין “עונש” וייסורים, בנוסף לשנות הנישואין הארוכות בהן היא סבלה לצד בן זוגה.

הנה כי כן, מבחינת הנשים שזו הייתה מערכת הציפיות שלהן מההליך המשפטי, עלה כי דווקא הגיל המבוגר הוא זה שאמור, לשיטתן, לשחק תפקיד בצמצום המעורבות של השחקנים במערכת המשפט בהחלטה שהן ובני זוגם קיבלו, ההחלטה להתגרש. לתפיסתן של אותן נשים, הגיל הוא בגדר סימן למערכת המשפט, המעיד על בשלות בכל הנוגע לבני זוג בגיל מבוגר הבאים להתגרש, וכי אין כל מקום להתערבות מצד המערכת, על הגורמים השונים שבה, בניסיון לאיחוי המחלוקות וליצירת שלום בית. דווקא הגיל, מבחינת אותן נשים, אמור לאותת למערכת המשפט שההחלטה התקבלה לאחר שנשקלה היטב ע"י בני הזוג, ואין מקום לכל ניסיון התערבות בה.

3.1.1.2. "שמישהו יעצור שניה את הרכבת הרים הזאת" – תפיסת תפקיד מהותית,

בעידוד הצדדים לפתור את המחלוקות ביניהם בדרכי שלום

משתתפות אחרות במחקר תיארו ציפייה ממערכת המשפט לשמש פונקציה מהותית, מגשרת ומפשרת, בין בני הזוג המתגרשים, בניסיון להביא לפתרון המחלוקות שעולות בקשר עם הפרידה והגירושין בדרכי שלום. מבחינת אותן נשים, הציפייה הייתה כי כאשר בני הזוג המבוגרים מצויים בתחילתו של הליך אדוורסרי, כל צד מתבצר בעמדתו, ומתחיל הליך משפטי ארוך ומייגע, דווקא המאפיינים של גירושין אפורים, היינו, גיל מבוגר של בני הזוג ונישואין ממושכים, יביאו את בעלי התפקידים בהליך, ובהם, בית המשפט, עורכי הדין, והמגשרים, לסייע לצדדים לפתור את המחלוקות ביניהם בדרכי נועם של גישור ופשרה. כך למשל תמי דימתה בראיון עמה את תחילת ההליך המשפטי שהיא חוותה לרכבת הרים, כאשר הציפייה הייתה שביט המשפט יעצור את כדור השלג, ויביא את הצדדים לפתרון המחלוקות בדרכי שלום:

"הייתה הרגשה שמבחינת החיים שלנו זה או אני או הוא... וכל כך ברור הצורך שלתוך זה יכנס מישהו שוואלה יעמיד דברים בקצת פרופורציה, שיבוא ויגיד, רגע מישהו כזה ש...מהרגע שאת פותחת הליך אז את לא יכולה לבוא להגיד לשופטת מה לעשות. לא יודעת. אין לי מושג איך הדברים האלה מתפתחים. אני לא יודעת. אבל אני חושבת שכן, תבואי ותעלי את האפשרות הזאת. אתם שני בני זוג מבוגרים, עם שלושה ילדים. 33 שנים נשואים, אפשר אולי לפתור אחרת את החילוקי דעות ואת המחלוקות ביניכם...למרות שלי באותו רגע הכל היה נראה שחור. לי אין פרופורציות באותו רגע. אני מניחה שגם לו. ואולי אם היה נכנס מישהו באותו רגע ואומר רגע לא הכל שחור. תעצרו שניה את הרכבת הרים הזאת, וזה אף אחד לא עשה" (תמי, פרודים מגיל 61).

תמי נותנת משקל לשנים הרבות בנישואין וכל "המטען" הנלווה לכך, שבית המשפט צריך היה להתייחס אליו, שכן מבחינתה, זה לא עניין של מה בכך. עוד עולה מדבריה כי היא חווה תחושה של אובדן

שליטה מתחילת ההליך המשפטי, כאשר הייתה בליבה ציפייה שדווקא השופטת תתייחס לגיל המבוגר, הילדים הגדולים, משך הנישואין ותפנה לבני הזוג בניסיון למנוע את המלחמה המשפטית בהליך הגירושין. בדומה לדבריה של תמי, גם פנינה ציפתה שעורכת הדין שלה, שנתפסה בעיניה כגורם ניטרלי, תשכנע את בן זוגה לפתור את המחלוקות ביניהם באמצעות גישור, בכדי למנוע את הימשכות ההליכים המשפטיים ביניהם:

”היא העו”ד שלי כל כך הייתה בסדר, על ההתחלה היא אמרה למה שלא תלכו לגישור. אז אמרתי לה זה לא תלוי בי. אני מוכנה אבל הוא לא יסכים. אני אמרתי לו בוא נלך לגישור הוא לא מסכים. יום אחד היא מתקשרת ומדברת איתי, אמרתי לה הנה הוא לידי אולי תשכנעי אותו”
(פנינה, התגרשה בגיל 67).

מתת תמה זו עלה אפוא כי היו נשים, שציפו להתייחסות ומתן משקל למאפיינים הייחודיים של הליך הגירושין בגיל מבוגר, ציפייה זו הופנתה לשחקנים במערכת המשפט, בין אם עורכי הדין ובין אם השופטים, על מנת שיסייעו לבני הזוג לפתור את המחלוקות שהתעוררו ביניהם על רקע הליך הגירושין בדרכי שלום, תוך ניסיון למנוע את הסלמת הסכסוך המשפטי בין בני הזוג, והבאת הנישואין לכדי סיום בדרכי נועם או לחילופין ללא מתחים נוספים.

3.1.1.3. “מדוע? אחרי 40 שנה? הלו?!”: תפיסת תפקיד מהותית, בניסיון להנחיל שלום

בית בין בני הזוג המבוגרים

להבדיל מהנשים שציפו להתערבות מינימלית, והנשים שהביעו ציפייה מבית המשפט ומעורכי הדין לסייע להן “להאיר” את עיני בן הזוג, במובן ההגעה להבנה שהליך משפטי אדוורסרי בגיל מבוגר הינו לרעת הצדדים, היו משתתפות שהביעו ציפייה שמערכת המשפט תשרת בתפקיד מהותי באיחוי הקרעים בין בני הזוג המבוגרים, והבאתם לכדיי פיוס ושלוש בית. אותן נשים תיארו אם כן ציפייה שהשחקנים במערכת המשפט יביאו את הצדדים לשלוש בית, או לכל הפחות, יעלו את האפשרות לשלוש בית, ישאלו שאלות מהותיות לגבי עצם ההחלטה להתגרש וכו'. כך למשל אסתר, שמבחינת הפרוצדורה סברה כי למערכת המשפט תפקיד טכני בהבאת הנישואין לכדיי סיום אך ציפתה שתהיה התייחסות למערכת היחסים ביניהם ולניסיונות של מיצוי ההליכים באמצעות הליכה לטיפול. כך תיארה את מעמד הדיון במסגרתו התבקש בית המשפט לאשר את הסכם חלוקת הרכוש בינה לבין בעלה:

”תשמעי, אנחנו אנשים מבוגרים בלי ילדים. הילדים הם העיקר.

שאלה : את לא חושבת שבני הזוג הם העיקר?

תשובה : ברור ובגלל זה השופטת צריכה לשאול שאלות.

שאלה : מה היית רוצה שהיא תשאל?

תשובה : מדוע? אחרי 40 שנה? הלו? הייתם בטיפול? (אסתר, התגרשה בגיל 63)

גם חנה, שהגישה תביעת שלום בית לבית הדין הרבני, ובמקביל פתחה בהליך לחלוקת הרכוש בבית המשפט לענייני משפחה, תיארה תחושות אמביוולנטיות לגבי עצם ההחלטה של בני הזוג להתגרש, וציפיה כי דווקא היועצת שמונתה מטעם בית הדין הרבני לבחינת האפשרות לשלום בית, תחליט עבור בני הזוג האם יש סיכוי לאיחוי הקרעים ולפיוס, או שמא הנישואין צריכים להסתיים בגיל 59. וכך היא סיפרה :

”היא [היועצת] אמרה לו שהוא צריך להתחשב בי, כנראה בגלל המחלה. שהוא צריך לנתק את הקשר איתה [עם האישה עימה ניהל רומן]. הוא אמר לה כן, כן אבל המשיך לגור איתה. זה סתם היה. הוא עשה לי תרגילים שהוא חוזר הביתה, כן חוזר הביתה, לא חוזר הביתה. ככה שיחק איתי איזה שלושה ארבעה חודשים... אחד התנאים שלה [של היועצת] היה שהוא נפרד ממנה, והוא לא נפרד ממנה” (חנה, התגרשה בגיל 59).

בדומה לאמור, גם תמי, שחוותה הליך משפטי ממושך בנושא חלוקת הרכוש בין בני הזוג, ציפתה ממערכת משפט לנסות לאחות את הקרעים, ולהביא את בני הזוג לניסיון של שלום בית. היא הביעה בדבריה תמיהה (שנבעה מציפייה) מכך שבית המשפט האזרחי, בו התנהל הליך הגירושין שלה, לא העלה בפני בני הזוג את האפשרות לפיוס אחרי שנות נישואין כה ממושכות, לצד תקווה שבהליכים משפטיים שמתנהלים בבית דין רבני כן יש ניסיון לפיוס בין בני הזוג, בחסות מערכת המשפט.

”תראי אני לא בקיאה בדברים האלה, אני רוצה להאמין שאם את פותחת תיק ברבנות אז אולי כן עושים את זה שם. אני לא יודעת. אני הלכתי לבית דין למשפחה. ושם הכל כל כך ענייני. לאף אחד לא אכפת כאילו באמת ובתמים אם יש אולי איזושהי אופציה לפתור, אני מאמינה שדרך אגב יש מצב שאולי כן. אני לא יודעת אם זה היה מצליח. יש אפשרות מאוד מאוד רצינית שזה לא היה מצליח בכלל כי אין הוא...לא יודעת, יכול להיות שזה לא היה מצליח. אני מבחינתי כאילו למה אף אחד לא מעלה את האפשרות הזאת, לא פותח לנו את הדלת הזאת?” (תמי, פרודה מגיל 61).

הנה כי כן, משתתפות אלו ציפו כי במהלך ההליך המשפטי תהיה פונקציה שתסייע לבני הזוג לפתור את הקונפליקטים ביניהם שלא בדרך גירושין, באיחוי הקרעים ואף בכינון שלום בית ביניהם, נוכח המשקל שהן מייחסות לגיל המבוגר ושנות הנישואין הרבות. הציפייה הייתה שמישהו מתוך המערכת המשפטית יפתח לצדדים, דווקא בשל הגיל המבוגר ושנות הנישואין הממושכות, את הצוהר לפתרון הקונפליקטים דרך פיוס ושלום בית.

לסיכום, ניתן לראות כי המשתתפות במחקר הצביעו על טווח של ציפיות ממערכת המשפט ביחס להליך הגירושין שהן חוו בגיל מבוגר. היו נשים שציפו כי ההתערבות והמעורבות של המערכת תהיה מצומצמת ככל שניתן אם בכלל תשמש אך כפונקציה מעין טכנית, שתוציא את ההחלטה של בני הזוג להתגרש אל הפועל. מבחינתן, הגיל המבוגר בגירושין אפורים אמור להוות "פרוקסי" להחלטיות של בני הזוג (או מי מהם) ביחס להחלטה להתגרש, ועל מערכת המשפט לכבד זאת. לעומתן, היו נשים שציפו ממערכת המשפט למנוע את התדרדרות ההליך המשפטי לכדי מלחמה משפטית ממושכת, בדרך של הארת עיניהם של הצדדים לגבי אלטרנטיבות לפתרון המחלוקות מחוץ לכותלי בית המשפט. ואילו המשתתפות האחרות ציפו כי מערכת המשפט תהווה פונקציה בעלת תפקיד מהותי אקטיבי בניסיון לפייס בין בני הזוג. לתפיסתן, הגיל המבוגר והעובדה שמדובר בנישואין ממושכים, הם בבחינת עילה מוצדקת לפתוח את מערכת היחסים בתוך ההליך המשפטי ולהציף אותה במהלך ההתדיינויות. ציפיות אלו מתוארות כך שהמערכת המשפטית אמורה להוביל את הצדדים ל"יתחנה אחרונה" של חיים ביחד באמצעות שלום בית ופיוס ביניהם.

3.1.2 החוויה בפועל: המפגש של אישה מבוגרת בהליך גירושין עם השחקנים בעולם המשפט

מניתוח הראיונות עם הנשים עלו שתי נקודות מבט הופכיות ביחס למפגש של הנשים עם השחקנים בעולם המשפט: האחת הינה היחס של הנשים המבוגרות אל השחקנים בהליך המשפטי, בדגש על עורכי הדין; והשנייה הינה היחס של עורכי הדין והשופטים אל הנשים המבוגרות במסגרת ההליך המשפטי, כפי שהנשים חוו אותו.

3.1.2.1 "הלכתי אחרי כמעט כל מה שהוא אמר" לצד "אמרתי לו לא!": מוסרות את גורלן

בידי עורכי הדין, לצד עמידה על עקרונות הבסיס

הרובד הראשון שעלה מהראיונות בהקשר למפגש בפועל של הנשים עם עורכי הדין, עניינו במשקל שנתנו הנשים לטקטיקה המשפטית שנקבעה על ידי היועצים שבחרו, עורכי דין. מהראיונות עלה כי מחד, ההליך המשפטי לווה בהאדרת של כוחם של עורכי הדין, תלות בהם, והליכה כמעט עיוורת אחרי העצות שהם נתנו לאישה בהליך הגירושין. מאידך, בצמתים בהם לאישה היה חשוב לשים לעורך הדין "דגל אדום" ולמנוע עשייתה של פעולה מסוימת, מן הטעם שהפעולה בה ביקש עורך הדין לנקוט לא התאימה לדעת

האישה לגירושין בשלב המבוגר של החיים, ידעו הנשים לעמוד על העקרונות החשובים להן, ולומר לעורכי הדין שהן לא מוכנות לנהוג באופן המוצע.

האדרת כוחם של עורכי הדין והתלות הגדולה של הנשים בהם עלתה ממספר ראיונות. כך, פנינה פתחה למעשה במסגרת הליך הגירושין שלה שני הליכים מקבילים וסותרים במהותם- הליך לשלום בית והליך לחלוקת רכוש בבית משפט אזרחי. בתשובה לשאלתי מדוע פעלה באופן זה, השיבה פנינה:

”אני, האמת אני לא יודעת. אמרה לי העו”ד שכדאי להמשיך את הקו הזה [לבקש שלום בית]. לא יודעת למה לא יודעת...לא שאלתי. סמכתי עליה ממש כי ראיתי שההתייחסות שלה וגם שמעתי שהיא מבחינת גירושין של זוג וזה היא הטובה ביותר. אנשים שדיברתי בזמנו עליה אמרו לי שהיא עו”ד מאוד מצליחה מבחינת בתי משפט, אז כבר סמכתי עליה ממש. מה שהיא אמרה לי. כמובן דיברתי איתה ביני לבניה אם כדאי ככה או ככה, ומבחינת התפקיד שלה סמכתי עליה” (פנינה, התגרשה בגיל 67).

פנינה מתארת מתן גיבוי מלא לעורכת הדין ותפיסתה כבת סמכא בכל הקשור לנקיטת טקטיקות בהליך הגירושין. מבירורים שהיא עשתה קודם למינוי עורכת הדין היא התרשמה שהיא עשויה לייצג אותה באופן מיטבי.

בהתייחס לסוגיות שמאפיינות נשים בגיל מבוגר, כמו למשל תביעה לקבלת מזונות אישה, משתתפת נוספת, אורית, שהתגרשה בגיל 62 כשהיא עקרת בית השיבה לשאלתי, מדוע לא הוגשה תביעה לקבלת מזונות אישה, בהינתן גילה המבוגר והעובדה שהיא מחוסרת עבודה, באופן הבא:

”לא יודעת למה העו”ד לא עשה את זה. אני לא מבינה בזה הרבה ואני גם לא באה בדרישה. כי אם העו”ד אמר נעשה ככה אמרתי בסדר. לא יכולתי להגייד לו נעשה א’, ב’ ג’. אין לי את היכולת, אין לי את הידע לעשות את זה. הוא עשה מה שהוא חשב שהוא הכי יצליח לעשות” (אורית, התגרשה בגיל 62).

מדבריה של אורית עולה כי היא חוותה חוסר ידע והבנה בכל הנוגע להליך ונמנעה מלשאול את עורך דינה לגבי הטקטיקה המשפטית בה הוא נהג לנקוט. בהקשר זה, מיותר לציין כי קיים קושי גדול בפני אישה בגילה בבואה לחפש עבודה לאחר שנים רבות בהן היא הייתה עקרת בית. נראה כי עורך הדין עליו סמכה לא התייחס לסוגיות מובנות גיל בהקשר ללקוחה שלו.

גם בסיטואציה בה העצה המשפטית שקיבלה גרמה לאישה שמצויה בהליך הגירושין סבל נוראי, בחרה האישה לפעול לפי עצת עורכת דינה. הדברים מודגמים בציטוט הבא:

”ואני מהעו”ד ביקשתי כל הזמן לעזוב, היא לא נתנה לי. היא אמרה את לא עוזבת. עד היום אני לא מבינה למה. זה היה עינוי נוראי להיות בבית, אני רציתי לעזוב קודם” (יפה, התגרשה בגיל 58).

יפה הייתה כלואה למעשה במשך השנה שקדמה להליך הגירושין בחדרה, בשל התעללות רגשית קשה שהיא חוותה מצד בעלה וילדיה הבוגרים. חרף עובדה זו, עורכת דינה של יפה ייעצה לה להמשיך להתגורר בבית, והיא נענתה לעצתה, אף על פי שההישארות בבית גרמה לה עינוי נוראי. מאידך, יש נשים אשר ידעו “לשים גבולות” להליכים אותם יעץ עורך הדין לנקוט, לצד תפיסתו כדמות סמכותית. גבולות כאלו ננקטו כאשר הנשים הרגישו, שבשל ניסיון חייהן, שנות הנישואין הממושכות, ובשל כך שיש ילדים גדולים שיכולים להיפגע מהההליך, הן רוצות לעצור את הלוחמנות הבלתי מרוסנת של עורכי הדין. כך מודגם על ידי חנה שספגה מבעלה הכפשות במסגרת ההליך, אך היא לא התירה לעורך דינה לנהוג באופן דומה, וזאת בשל מעורבות הילדים בהליך. וכך היא סיפרה:

”אמרתי לך זה עצות של העו”ד. אני לא מבינה בזה כלום. זה תרגילים שלכם של עורכי הדין. המרוץ לרשויות וכל השטויות האלה שהוא אמר... לא ידעתי. הלכתי אחרי כמעט כל מה שהוא אמר. למשל האקס שלי מאוד ליכלך אותי בכתבי טענות. כתב עליי דברים נוראיים, והעו”ד שלי רצה לכתוב גם כן, ואמרתי לו בשום פנים ואופן לא. זה האבא של הילדים שלי ואם יום אחד הם יקראו את זה לא רוצה שבכלל כל הנושא הנפשי יעלה. לא הסכמתי לכתוב אותו בכלל, למרות שזה היה ידוע. וממני הוא עשה כאילו שהייתי המכשפה הכי גדולה בעולם. העו”ד אמר הנייר יסבול הכל. אמרתי לו לא. אני צריכה לישון עם עצמי בלילה. אז לא הסכמתי לרדת לשפל מדרגה ולכתוב כל מיני דברים. אבל את המתווה והדרך הוא יותר מומחה ממני” (חנה, התגרשה בגיל 59).

חנה מפרידה בדבריה בין “תרגילים” של עורכי דין לבין “מתווה ודרך”. כלומר בין אסטרטגיה לטקטיקה. מדבריה עולה כי חרף העלבון שחשה נוכח הדברים הקשים שנכתבו עליה בכתבי הטענות שהגיש בעלה, היא סירבה לנהוג באופן דומה, וזאת מן הטעם שמבחינתה מדובר בקו גבול בל יעבור, שלא יאפשר

לה להיות שלמה עם עצמה ועם תפיסת עולמה הערכי. חשוב היה לה להעביר מסר זה בניגוד לטקטיקה שנקט בעלה זאת על מנת שלא לפגוע בילדיה, במידה והם ייחשפו למסמכים המשפטיים. בדומה לכך, גם אורית לא הסכימה לעצת עורך דינה להפתיע את בעלה עם תביעת הגירושין בשדה התעופה, וביקשה, בחלוף שנים כה רבות של נישואין מלאי ריב ומדון, לפתוח את ההליך בצורה הוגנת, ועד כמה שניתן לא בצורה לעומתית. וכך היא סיפרה:

”אני הגשתי לבד עם העו”ד את התביעה. וזה היה בדיוק איכשהו חזר מהטיול עם הבת. אז העו”ד אמר נגיש לו את זה לשדה תעופה, ואני אמרתי לו אני לא רוצה מלחמות. מלחמות כבר נלחמתי כל השנים, עכשיו אני רוצה תכלס, אני רוצה להיות בסדר. אז הוא אמר בסדר, אז תגידי לו, ואח”כ אנחנו נגיש יום אחרי”... (אורית, התגרשה בגיל 62)

אורית מתארת לאורך שנים זוגיות כשדה קרב והיא חשה רוויה מהתמודדות זו. ממרום גילה וניסיון חייה היא מבקשת שלא להגיש את התביעה כדרמה שעלולה לפגוע גם בבתה. למרות שזו היתה הטקטיקה של עורך הדין, היא ידעה לעמוד על שלה ולהפעיל שיקול דעת.

נראה כי היחס שתיארו הנשים אל עורכי דינן היה יחס מורכב. מצד אחד, תוארה חוויה של מתן גיבוי לעורך הדין ועצותיו, תוך הסתמכות על הידע והבקיאות שלו בהליך המשפטי והמעטה בידע שלהן. מצד שני, אחדות מהמשתתפות הצביעו על קווים אדומים אישיים, שהן עמדו עליהם על אף עצת עורכי הדין והטקטיקה המשפטית בה הם בחרו לנקוט.

3.1.2.2 “בוא נעשה את העבודה ונלך”: היחס של השחקנים בעולם המשפט אל הנשים

המבוגרות בהליך הגירושין מנקודת מבטן של הנשים

עניינו של הרובד השני המתאר את חווית המפגש בפועל של הנשים עם השחקנים בעולם המשפט, נוגע לחוויה של הנשים בהיבט היחס של השחקנים השונים כלפיהן, בהיותן נשים, מבוגרות, המצויות בהליך גירושין. כלומר, הנשים מתארות את האופן שבו השחקנים במערכת המשפט התייחסו אליהן. התחושות נעות בין חוסר הבנה, אדישות, והעדר אמפתיה למצבן, ועד כדי תחושות של זלזול והשפלה, שנחוו אצל הנשים כחוויה קשה ובמידה רבה העצימו את המשבר הכרוך בהליך גירושין בגיל מבוגר. ראשית, תחושות אלה אפיינו את המפגש של הנשים עם עורכי הדין. נשים אחדות תיארו שהן חשו כי עורכי דינן לא מבינים אותן ולא רגישים למצבן, בעוד שנשים אחרות תיארו יחס שעלה כדי השפלה מצד עורכי הדין כלפיהן, באופן שהקשה עליהן להתמודד עם הליך הגירושין. וכך תיארה אורית את חווית הפגישה הראשונה עם עורך דינה:

”הדבר היחיד שהוא אמר שבאתי אליו בהתחלה זה ”את יודעת שאת בעלת אומץ בגיל 62 לבוא להתגרש?” אבל אני לא מרגישה אמיצה בכלל. אני מרגישה שכאילו נאלצתי לעשות את זה. לא עשיתי את זה מרצון... לא עשיתי את זה כי רציתי להשתחרר מהמצב הזה. אם היה טוב, לא הייתי עושה את זה. פשוט זה נמשך וזה כבר היה כאילו שמישהו שם לך את הרגל על הגרון וזהו. עוד מעט לא יישאר לך אוויר. לא מרגישה בגלל זה אמיצה. לא אמיצה. אני עדיין אפילו לא יודעת איך אני ממשיכה מפה” (אורית, התגרשה בגיל 62).

אורית מתארת אפוא סיטואציה בה במפגש הראשון ביניהם עורך הדין מכנה אותה ”אמיצה” בשל גילה המבוגר בעת קבלת ההחלטה להתגרש, תוך שהוא חוטא בהבנת סערת הרגשות שהיא חוותה באותה נקודת זמן, ובהבנת תחושת חוסר הברירה שהביאה אותה לקבל את ההחלטה להתגרש. האמירה ”את בעלת אומץ בגיל 62 לבוא ולהתגרש” משקפת את תפיסת עולמו הגילנית של עורך הדין שלפיה לא מקובל שנשים בעת זיקנתן יבצעו מהלכים כה קיצוניים ביחס לזוגיותן. הפליאה שהביע ביחס לפעולה שנקטה וכינויה ”אומץ” נתפס על ידי אורית כחוסר רגישות למצבה. בהמשך דבריה, התייחסה אורית לדבריי עורך דינה ביחס לבעיית המגורים בה היא נתקלה במהלך ההליך המשפטי, אשר הביאה אותה לסיטואציה בה היא נודדת מידי ערב עם שקית בגדים בין בית הוריה הקשישים לבין ביתה של אחותה. וכך היא תיארה את תגובת עורך דינה לסיטואציה:

”אז העו”ד אמר ”אז מה, אז תלכי לגור אצל אימא שלך, זה כיף לחזור לבית של ההורים”. בסדר, זה כיף, זה כיף אולי לשבוע שבועיים עד שיש פתרון, אבל לא לחמישה חודשים, ואני לא יודעת מתי זה ייגמר” (אורית, התגרשה בגיל 62)

הנה כי כן, מנקודת המבט של אורית, היחס של עורך דינה למצבה הרגיש כאישה מבוגרת בהליך גירושין מתמשך, לקה בזלזול ואי-הבנת תחושותיה והסיטואציה המורכבת אותה היא חווה – חולשה ופחד מפני הלא נודע כאישה שבשלב זה של חייה נזקקת להיעזר בהוריה הזקנים מאד במקום שהיא זו שאמורה לסעוד אותם. לכנות מעבר מסוג זה כ”כיף” מצביע במידה רבה על אטימות וחוסר הבנה בסיסי למצבה. תחושות דומות עלו מדבריה של תמי שתיארה יחס של אדישות מצד עורכי דינה, וזאת חרף מצוקה ממשית אליה היא נקלעה, לאחר שבעלה ניתק את זרם המים לביתה למשך תקופה ממושכת. וכך היא אמרה:

"אז הייתי צריכה נורא את העזרה המיידית של עורכי הדין כאן, והייתי בלי מים שבועיים... בסופו של דבר הדברים האלה סודרו רק אחרי צרחות אימים. בסיטואציה כזאת הייתי מצפה מעורכי הדין שלא ירפו עד שהמים חוזרים. תוך 24 שעות. ולא היה לי את זה. המון טלפונים אליהם. מה הייתי אמורה לעשות באותו רגע? הייתי צריכה צו של בית משפט... הייתי שם, בוכה, ואמרו לי אין מה לעשות. אז אם עורכי הדין שלך לא נכנסים לתמונה בכל הכוח. וזה לא היה. כי זה פחות מעניין זה לא קשור לתיק. זה יותר כאילו תשברי את הראש... עד שלא צרחתי ולא בכיתי. וממש, ערב ראש השנה, בדקה ה-90 ממש הם הלכו לבית משפט והגישו בקשה לקבל צו... אבל זה כאילו דבר אישי שלי. לא יודעת. לא מבינה גם למה לא נתנו לזה את החשיבות. איזושהי קדימות. אני באמת לא מבינה ולא מכירה את העבודה שלהם. יכול להיות שעורכי דין אחרים היו מתנהלים אחרת. לא יודעת. אני חושבת שיש עורכי דין אחרים שיותר מעורבים רגשית לא?" (תמי, פרודים מגיל 61).

תמי מתארת חוסר אמפטיה והתנהלות איטית ואדישה שלא הייתה מותאמת כלל למצבה. מבחינתה, עורכי הדין לא גילו מעורבות רגשית ולא מיצו את ההליכים המשפטיים, באופן שיאפשר לה לחיות בכבוד ובאופן אנושי כראוי לאישה בכלל, ולאישה מבוגרת בפרט. היא מעלה תהיות ביחס להתנהלותם כלפיה ובמבט רטרופקטיבי היא מבינה שיכולה הייתה לזכות למעורבות רגשית מכבדת ומותאמת למצוקה שחוותה.

על ציר התחושות המתארות את היחס של עורכי הדין כלפיי הנשים, היו נשים שתיארו חוויה של יחס מזלזל ומשפיל מצד עורכי הדין כלפיהן. אותן נשים חשו כי עורכי דינן ראו בהן "מקרה קל" בשל הגיל המבוגר והעדר ילדים קטינים, הפגינו אטימות מוחלטת למצבן, באופן שהקשה על ההתמודדות שלהן עם הליך הגירושין, והפך את החוויה לחוויה ושלילית ביותר. וכך תיארה יפה את המפגש עם עורכי דינה:

"כל התהליך עם עורכי דין, סליחה, היה לי קשה ביותר. הם פשוט לא היו נחמדים. אפילו קשים מאוד. הרגשתי שאני במשבר קשה, וההתמודדות עם עורכי דין היא אחד הדברים שהיו לי הכי קשים בתהליך הזה... לא לרדת עליי. לא להכניס לי סכינים כאילו במקומות.. הבטן רכה מאוד בסיטואציות האלה. הוא לא שיתף אותי. אני בטוחה שהרבה דברים הוא סגר עם העו"ד שלו בלי שאני ידעתי. הוא לא רצה לשמוע אותי. זה ככה וזהו. רצה לתקתק אותה. את יודעת לגמור כמה שיותר מהר. לא כל כך עניין אותו מה אני מרגישה, מה אני חושבת. מה ההתלבטויות שלי. מה אני מבינה בעורכי דין. מה אני מבינה בתחום הזה. כמה שיותר נפנף אותי. הוא ראה אותי כמקרה קל. כך הוא אמר לפחות אבל אי אפשר לדעת. כי אין ילדים... הוא אמר המקרה שלך זה

שטויות. את יצאת בסדר ואת לא ברחוב ואת לא פה, נכון. כאילו יחסית נכון. אבל עדיין... יכול להיות שבשבילו זה נראה, בפרופורציות שהוא פוגש, זה נראה פחות. יכול להיות שהוא צודק, אבל עדיין שבנאדם עובר את המשבר שלו, זה משבר שלו. אני חושבת שגירושין זה משבר מאוד קשה. ולא בטוחה שעורכי הדין באמת מבינים כמה זה קשה... המפגש עם עורכי דין זה ממש טראומה מבחינתי. זו הרגשת של התמודדות בפני עצמה שלקחה ממני המון המון כוחות. אני חושבת שאני עברתי גיהנום, אבל שאני שומעת סיפורים אחרים לא חושבת שהייתי עומדת בזה" (יפה, התגרשה בגיל 58).

הנה כי כן, השימוש בביטויים "טראומה מבחינתי" ו-"עברתי גיהנום", משקפים את עוצמת הפגיעה שחוותה יפה במפגש עם עורכי הדין. הפרשנות שהיא נותנת להתנהגות המזלזלת של עורכי הדין כלפיה נעוצה בכך שבגירושין בגיל מבוגר עורכי הדין מקלים ראש, משום שלהבנתה, ההליך נראה להם פחות מורכב מבחינה משפטית. מבחינתה, לא הייתה כלל התייחסות למשבר שהיא חוותה, הכוחות שנדרשו ממנה כאישה מבוגרת לעמוד מול ההליך ואל מול חוסר העניין וההבנה שגילו עורכי הדין כלפיה. חוסר הבנה שנבע מתפיסה מקובעת שאם לא מדובר בקטינים הרי שזה בבחינת "מקרה קל", ושניתן, לתחושותיה, "לנפנף" אותה ולא לראות אותה, על מורכבות הסיטואציה שהיא נתונה בה.

שנית, מפגש משמעותי נוסף עם השחקנים במערכת המשפט הינו המפגש של הנשים המבוגרות עם השופטים בבית המשפט והדיינים בבית הדין הרבני. בצומת זה, היו משתתפות שחשו שמערכת המשפט מתייחסת בכבוד להחלטת בני הזוג להתגרש, ומשרתת את תפקידה בהבאת החלטתם לכדי ביצוע, בעוד שמשתתפות אחרות תיארו כי הן חשו שבית המשפט מתייחס אליהן בקוצר רוח, בצורה אפתית, ומנוכרת, כאשר לגיל המבוגר של בני הזוג לא ניתן כל משקל מצד בית המשפט, וזאת הן בנסיבות בהן בני הזוג הגיעו לבית המשפט רק לצורך אישור הסכם חלוקת הרכוש (היינו, נסיבות בהן לא הייתה מחלוקת משפטית בין בני הזוג), והן בנסיבות בהן המפגש עם בית המשפט היה במהלך הליך משפטי לפתרון המחלוקות שהתגלעו בין בני הזוג.

כך תיארה שושנה את מעמד אישור ההסכם בבית המשפט, ואת מעמד הדיון מול הדיינים בבית הדין הרבני:

"רק ביום של הגירושין עצמו ראינו את הדיינים. זה היה מאוד דומה למה שהיה בביהמ"ש. שאלו אם אתם מאשרים את ההסכם, חתמתם מרצון חופשי וזהו. אמרנו כן, ופחות או יותר בזה זה נגמר... מאוד הופתעתי מאוד לטובה... מידה של מתח אבל זה התפוגג. זה היה בזכות זה

שבאנו עם הסכם מראש, היה לזה משקל נכבד. שאין ילדים קטנים שצריך לדאוג להם. אני לא הייתי צריכה את הגופים המשפטיים כדי לקבל החלטה. את הגופים האלה הייתי צריכה כדי להביא את ההחלטה שלי לידי ביצוע. התהליך היה קצר. גם ביחידת הסיוע. גם בבית המשפט, גם בבית הדין הרבני. מה שחוויתי היה בסדר גמור. אף אחד לא נדנד לי... המעורבות של המשפט הייתה מאוד מינורית. לסגור קצוות" (שושנה, התגרשה בגיל 60)

כלומר, מבחינתה של שושנה, השחקנים במערכת המשפט מילאו נאמנה את תפקידם ביישום החלטתם של בני הזוג להתגרש, והוצאתה את הפועל. היא מייחסת את היחס הענייני מצד מערכת המשפט, כפי שהיא חוותה אותו, לעובדה שמדובר בבני זוג מבוגרים, ללא ילדים קטנים, שחתמו על הסכם הפירוד ביניהם מבעוד מועד. מבחינתה, למערכת המשפט הייתה מעורבות מינורית בתהליך, והדבר ראוי בנסיבות של גירושין בגיל מבוגר.

בדומה לשושנה, גם יפה תיארה יחס ענייני מצד בית המשפט ומעמד "קל" לדבריה, וזאת חרף העובדה שרגשית, היא הייתה בסערה מאוד גדולה:

"הדין בבית משפט סה"כ היה מאוד קל. הגענו עם הסכם שערכו שני עורכי הדין. רק היה צריך את האישור, אז השופט קצת הקשה בכל מיני שאלות, אבל חתמנו וזהו סגרנו... זו סיטואציה מאוד קשה. אני הייתי בסערה מאוד גדולה. משהו באמת אם זה בסדר שהכספים זה ככה, אבל הרגשתי שזה ממש סתם שהוא לא יגיד טוב בסדר אני חותם ותלכו, כאילו הוא היה צריך לעשות איזושהי הצגה שהוא עובר על ההסכם. זה לא היה משמעותי" (יפה, התגרשה בגיל 58)

כלומר, על אף שיפה הייתה בסערת רגשות גדולה, התחושה שנתן לה השופט היא של אקט פורמאלי בלבד. נראה כי הסערה הרגשית נבעה הן מההליך והן מהעובדה שנסגרה מסכת יחסים ארוכת שנים. מדבריה של יפה עולה כי היחס כלפיה מצד השופט נחוה כיחס לא אמפתי ואדיש לסיטואציה. באופן דומה, אף אסתר שהגיעה עם בן זוגה להסכם גירושין מחוץ לכותלי בית המשפט, תיארה מפגש טכני ו"יבש" עם השופטת שאישרה את ההסכם, חרף הציפייה שלה שבית המשפט יקשה וישאל את בני הזוג שאלות לגבי הנסיבות הספציפיות של הגירושין. הדברים מודגמים בציטוט הבא:

"זה היה כל הזמן עם פקסים. תמחקו את זה תוסיפו את זה. שהגענו להחלטה בינינו מי לוקח מה העברנו את זה לעו"ד והוא אישר וזה. ואז פנינו לבית המשפט לענייני משפחה. קבעו לנו אצל שופטת. אני הלכתי לפתוח את התיק לבד. וזימנו אותנו בפני השופטת. היא ראתה את

ההסכם בינינו עם הנספח של חלוקת הרכוש, חתמה וזהו.... פורמאלי לחלוטין. השם שלי, שלו, תעודות זהות. לא שאלה כלום כלום כלום. זה לא שווה את האנרגיות. תראי, אם הייתי צעירה יותר הייתי נלחמת כי הייתי במעמד כלכלי שונה. אם היו ילדים צעירים יותר בחזקתי, הייתי במצב כלכלי שונה לחלוטין. עם השנים לומדים להשתמש באנרגיות, בכוחות, בדברים שכדאי להם לך. שמים בצד את הדברים שפחות חשובים לך. אני למדתי לזוז הצידה ממלחמות. הייתי 40 שנה במלחמה. עם עצמי. עם הזוגיות. אני השנה החלטתי שאני זוהי הצידה מכל מלחמה אפשרית. זה חלק מחתיכת קרב ענק... זוהי הצידה. אם הייתי יותר צעירה, לא בטוח שהייתי עושה את זה.

בתשובה לשאלה "למה ציפית?" היא משיבה:

"שהיא [השופטת] תשאל משהו. תראי, היא ראתה שהילדים לא איתנו. אין כאן עניין של חזקה מזונות, או משהו. זה היה הכל טכני כזה. הכל היה כתוב חצי חצי. לא כתבנו כלום על הדירה שלו. שום סעיף שמזכיר את הנושא הזה בכלל. אני לא יודעת אם עשיתי נכון לגבי זה אבל עזבי... בוודאי שיש ילדים צעירים השופטת חייבת לשאול שאלות. אצלנו זה היה יבש..." (אסתר,

התגרשה בגיל 63)

מעניין לציין, כי מדבריה של אסתר עולה שהגיל המבוגר של בני הזוג מוביל את השופטים, לתפיסתה, לפרוצדורה פורמאלית, טכנית ויבשה כלפי הצדדים המתגרשים, בעוד שאילו היה מדובר בגירושין בגיל בו מעורבים ילדים, הייתה מעורבות רבה יותר של בית המשפט בהסדר המשפטי. מבחינתה, הייתה התעלמות מוחלטת מההליך שקדם לגיבוש ההסכם והצגתו בפני השופטת נחוה עבודה כסוג של סגירת מעגל, אך העניין לא קיבל ביטוי באקט הבירוקרטי, הפורמאלי והקר של בית המשפט.

תיאור תחושות של חוסר עניין, אטימות, קור וניכור מצד השופטים כלפי הנשים המתגרשות, עלה ביתר שאת בקרב משתתפות שניהלו הליך גירושין מתמשך בפני בית המשפט. חנה תיארה את המפגש עם בית המשפט כמפגש מאוד קשה. היא חשה חוסר הקשבה מצד בית המשפט כלפיה, חוסר סבלנות, ושיח שמתנהל "מעל הראש", באמצעות מסמכים. התחושות הקשות הללו מודגמות באמצעות הדברים הבאים:

"הרגשתי שזה קר, מנוכר. שופט קצר רוח. היו המון דברים שהוא פסק שאני חושבת שזה טעות. יש לי רכב רפואי כי אני נכת פעולות איבה, והייתי צריכה לשלם לאקס שלי חצי מהרכב הרפואי. שזה לא נכון אח"כ קראתי שכל מה שקשור לנכות בכלל לא נכנס לאיזון משאבים. המון דברים שאני הרגשתי שהוא לא קשוב בכלל... השופט היה מאוד, הוא חתך דברים, הוא לא נתן לדבר. לא הייתה לו סבלנות כאילו. הוא בא עם דעה מה הוא הולך לפסוק וזהו ... הוא גם קבע

הרבה דברים שלא היו הוגנים בכלל...אני כמה פעמים ניסיתי להגיד כל מיני דברים, למשל עם הלימודים, והוא קטע אותי. בסוף הבאנו כל מיני מסמכים. אני אגרנית של מסמכים. אז מצאתי כל מיני כמה קיבלתי דמי מחייה שזה בדיוק כמו המשכורת שהוא קיבל. את כל ההתחייבות של ביטוח לאומי ללימודים. ופשוט אספנו את הכל והראנו לשופט שלא למדתי מהכסף המשותף, אלא אפילו היטבתי את המצב של הבית. הוא [השופט] לא נתן לי לדבר. הכל היה [הוכרע] דרך מסמכים" (חנה, התגרשה בגיל 59).

האמירות של חנה, "הוא חתך דברים"; "לא נתן לי לדבר"; "לא הייתה לו סבלנות" - משקפים את אופן התנהלות הדיונים בבית המשפט, שעמדו בדיסוננס למסכת החיים הארוכה והמורכבת שעמדה על הפרק להכרעתו של השופט "קצר הרוח". התייחסות זו נחוותה כחוסר הוגנות והאמירה "הוא בא עם דעה מה הוא הולך לפסוק וזהו" משקפת את חווית התסכול.

בדומה לחנה, גם תמי, שבמהלך ההליך המשפטי שהתנהל בקשר עם הגירושין שלה ושל בן זוגה חוותה הליכים בשלוש ערכאות משפטיות שונות (בית משפט לענייני משפחה, בית משפט מחוזי, ובית משפט עליון), תיארה תהליך קר וממוקד, בו אין כל הקשבה מצד בית המשפט לצרכים של הצדדים, ואף גרוע מכך- הליך משפטי בו התחושה שלה מצד בית המשפט היא שדווקא הגיל המבוגר משחק לרעתה. במובן זה שכאשר בית המשפט עוסק בגירושין בגיל מבוגר בני הזוג מושתקים, ובית המשפט לא בוחן את האינטרסים שלהם ואת הזכויות שלהם לעומק. וכך היא אמרה:

"לא דיברתי עם אף אחד. התהליך היה קר מנוכר ממוקד מטרה לא יודעת מה כזה. אסור לך אפילו לעלות בדל של איזשהו רגש. מצד כולם דרך אגב. החל מבית המשפט, המשך בעורכי הדין שלך. את אף אחד לא מעניין באמת מה עובר עלייך, מה את מרגישה. מה היית רוצה לא מעניין כלום. את לבד במערכה הזאת... אני לא יודעת איך להסביר לך את זה, את קמה ואת אומרת הכל היה כזה תכליתי כזה קר, לא סימפטי ברמות. בלי טיפת אנושיות. הקור הזה והניכור הזה. בוא נעשה את העבודה ונלך כזה, לא יודעת איך להסביר את זה אפילו, זה קשה...את רוצה שאני אגיד לך מה היה המשקל של הגיל שלנו, אני אגיד לך מה, אני חושבת שמה שהניע שזה כאילו שני אנשים מבוגרים שנמאס להם אחד מהשני כזה, ואוקיי יאללה, לא יודעת אפילו איך להסביר את זה. אני נורא רוצה להאמין שאצל זוגות צעירים כמו שאת מדברת עליהם היחס הוא שונה לגמרי, כי זה תמיד כרוך בילדים קטנים שיש בבית, ואני רוצה להאמין שכשהמצב הוא כזה שיש ילדים קטנים, למרות שאני רואה דברים ואני קוראת דברים אני עוקבת אחרי זה בשנים האחרונות יותר ממה שאי פעם בחיים שלי עקבתי אחרי הדברים האלה, אז אני לא יודעת

איך, אבל אני מקווה ששם זה אחרת. ולו רק בגלל שיש ילדים קטנים. ולו רק בשבילם" (תמי, פרודה מגיל 61).

תמי חווה בדידות קשה לאורך כל ההליך המשפטי. עבודה, זו מערכה של ממש, בעוד שעבור השחקנים במערכת המשפט התחושה היא "בוא נעשה את העבודה ונלך". תיאור המאופיין בתכליתיות, וגובל בחוסר אנושיות. תמצית החוויה מבחינתה היא זלזול וחוסר ערך וחשיבות לכך שניצבים שני אנשים מבוגרים עם היסטורית חיים. הגישה הקרה וחוסר הרגישות להתבונן על בני הזוג בהליך הפרידה כמסכם תקופת חיים ארוכה כואבת לה והיא מביעה תקווה שעבור בני זוג צעירים המצב שונה.

לסיכום, בהיבט היחס מצד השחקנים בעולם המשפט כלפי הנשים, עלו במחקר מגוון של תחושות שחוו הנשים המבוגרות. אחדות מהנשים תיארו יחס ענייני מצד מערכת המשפט. משתתפות אחרות, תיארו יחס אפתי, ואף מזלזל ואף משפיל, חשו שמערכת המשפט "לא ראתה אותן", כאשר מבחינתן היחס שהן חוו העצים את המשבר הכרוך בהליך הגירושין. היו נשים שתלו את היחס האפתי והענייני שהן חוו מצד המערכת בתפיסה, לפיה בהליך של גירושין אפורים המערכת המשפטית סבורה כי התפקיד שלה הוא להביא לסיום הנישואין ביעילות, בהינתן שהצדדים הם אנשים מבוגרים שמאסו זה בזו. בהיבט זה נראה כי התחושה שתוארה משקפת את מערכת המשפט כמערכת "גילנית", שמוותרת על זוגות מבוגרים כי הם "זקנים", הן במובן הטוב והן במובן הרע של המילה: הטוב – כי בני הזוג הם כבר "מבוגרים" ו"שקולים", ולכן הם בטח מתגרשים בגלל סיבה טובה, ולא "סתם" בגלל שהם צעירים וקלי רוח. הרע – כיוון שבני הזוג הם "זקנים", המערכת מתנהגת כאילו בגילם כבר אין טעם להילחם על הנישואין שלהם, או לכל הפחות, להתעמק בהסדרים המשפטיים שיחולו ביניהם במסגרת הליך הגירושין.

3.2 חלוקת הרכוש ודאגה לביטחון הכלכלי לעת זקנה

תמה מרכזית נוספת שעלתה במחקר היא הסוגיה של חלוקת הרכוש בין בני הזוג. מהראיונות עלה כי בגירושין בגיל מבוגר ההליך המשפטי מתמקד בעיקרו בחלוקת הרכוש שצברו בני הזוג לאורך השנים, ובדאגה של כל אחד מהצדדים לעתידו הכלכלי במסגרת תא משפחתי של אדם יחיד (ולא של זוג). הקרבה לגיל פרישה (ואף ההגעה לגיל זה, לפחות לגבי חלק מן המשתתפות במחקר), חייבה את המשתתפות לחשוב במסגרת ההליך המשפטי על הבטחת העתיד הכלכלי בזקנה, לרבות על סוגיית הפנסיה. הדברים מודגמים בציטוט הבא:

”אמרתי שאני חייבת משהו להתפרנס. אין לי ממה להתפרנס, אין לי פנסיה אין לי כלום. אז באמת השופט נתן לי את החנות. עכשיו המגשרת גילמה את זה שאני אוותר על הפנסיה שלו. זה היה הוויתור שלי בתמורה להבטחת הכנסה מהחנות” (מזל, התגרשה בגיל 55).

מזל, שהיא אחת המשתתפות הצעירות ביותר במחקר, התגרשה מבן זוגה 7 שנים לפני גיל היציאה לפנסיה, כאשר כבר במועד הגירושין היה לה חשוב להבטיח את עתידה הכלכלי במסגרת הליך חלוקת הרכוש. היות והיא רואה את עצמה כלוקחת חלק בשוק העבודה עוד שנים רבות, האמצעי שלה לעשות זאת היה התעקשות לקבל חנות שהיא נכס מניב המבטיח לה הכנסה בשנים העתידיות, כנגד וויתור על זכויותיה בפנסיה העתידית של בן זוגה.

נושא הפנסיה עלה גם במסגרת הריאיון עם תמי, שכבר הגיעה לגיל פרישה חובה (גיל 67). גם תמי תיארה מציאות בה היא לא חסכה לפנסיה לאורך השנים, ומעט החסכוניות שצברה לאורך השנים שולמו לעורכי הדין במהלך ההליך המשפטי המתמשך. משכך, היא סיפרה בראיון כי בכוונתה לעבוד כל ימי חייה, אף על פי שהגיעה כבר לגיל 67. הדברים מדוגמים בציטוט הבא:

”ברור איזו שאלה. בוודאי. אני כבר לא בת 29 עם שתי ילדות קטנות... היום זה לא אותו דבר. את בגיל 61, את בלי פנסיה, אין לי פנסיה. מה שהיה לי וצברתי הכל הלך לבית ולהוצאות המשותפות שלנו. אין לי כלום. כאילו יש לי כן, חלק מהכסף שבעצם היה בסוג של חשבון משותף, בגלל הפחד שלי שהוא יילך ויאבד גם את המעט הזה, אז הנחתי אותו בצד. וזה מה שאפשר לי להשתמש עכשיו בכלל לשכור עורכי דין, ולדעתי מהמעלה הראשונה, ולעבוד ולעבוד ולעבוד ולהגדיל את השעות פה, ולעבוד כמו מטורפת... הדברים האלה לא עניינו אותי. באמת שלא. אני שומעת אנשים שכאילו על כל שקל. אני לא שם...תני לי רק להפריד את הכוחות, ולצאת עם סכום כסף כזה, שני חדרים קטנים, פינה, קורת גג, וזהו. לא רוצה יותר. ממש אני לא רוצה יותר. לא רוצה את הנכסים שלו. את הפנסיה שלו. לא רוצה יותר מזה. אני יודעת ששמאים ורואי חשבון כן נכנסים, אבל אני עובדת. אני לא צעירה. מזלי הגדול שאני מאוד מוערכת בעבודה. אין מצב עכשיו כשהגעתי לגיל 67 ויראו לי את הדלת החוצה. לשמחתי הרבה אני לא שם. אני מרוויחה לא רע. אני מצליחה להתכלכל, וכל מה שאני רוצה זה באמת את השקט, אבל אני לא אוכל באמת לממש את כל זה אם אני לא אקבל את החצי שלי בבית... אני יודעת שאתה נורא רוצה את הבית. אתה אומר שיש לך כסף. גם היום, למרות שלא קיבלת את ההצעה של השופטת בשתי הזדמנויות שהיו לך, אני עדיין מוכנה לעגל את הפינות ולהגיד שלום יפה וללכת... אני גם מנסה לקרוא מה שיהיה, תראי, הרבה אני לא מבינה מההחלטות האלה

של בית המשפט מבחינת פנסיה. מה אני אעשה אחרי שאני אעוף משם, לא יודעת. מן הסתם, אני אעבוד עד היום האחרון בחיי. לא משנה לי במה כבר. לא יודעת, לא משנה לי. איך אפשר לחיות מ 2500 שקל בחודש, וגם זה בספק כי 2500 שקל של ביטוח לאומי את צריכה 35 שנות צבירה ואין לי את זה. אז לא יודעת" (תמי, פרודה מגיל 61).

תמי מוטרדת ממצבה הכלכלי, ומהעובדה שלא צברה פנסיה במהלך השנים שבהן חיה בזוגיות. למרות החרדה הקיומית לעתידה הכלכלי, תמי מספרת שהיא הייתה מוכנה לוותר על חלקים מהרכוש המשותף אם היא הייתה מקבלת את המינימום הדרוש לה בכדי לרכוש קורת גג חלופית לבית המגורים המשותף. הנכונות של תמי להתפשר לא הוגבלה לכותלי בית המשפט. היא מציינת במפורש שגם היום, אחרי ששלוש ערכאות משפטיות פסקו שיש לחלק את בית המגורים בחלקים שווים בין בני הזוג, תמי מוכנה לוותר על חלק ממה שנקבע ע"י בית המשפט שמגיע לה, בכדי לקנות לעצמה את השקט ולסיים את ההליך המשפטי המייגע שהיא חווה.

בציטוט הבא מתארת חנה סוגיה משפטית נוספת בהקשר הרכושי, הנוגעת לחלוקת החיסכון הפנסיוני בין בני זוג שהתגרשו. לפני חקיקת חוק חלוקת חיסכון פנסיוני בין בני זוג שנפרדו, המצב המשפטי היה כזה שלא ניתן היה להכיר בזכויות של בן הזוג שאינו הבעלים של הקופה ישירות מול קרן הפנסיה, ועל כן בני הזוג הגרושים היו חייבים "להתחשבן" ביניהם בגין הזכויות הפנסיוניות. החוק שינה את המצב המשפטי בכך שהוא אפשר לבן הזוג שהוא אינו הבעלים של הקרן לקבל את הזכויות שנפסקו לזכותו במסגרת ההליך המשפטי ישירות מקרן הפנסיה. הדברים מדוגמים בציטוט הבא:

"קראתי את זה. הבת שלי שלחה לי בעצם קישור לזה והתחלתי ללמוד את הנושא ואמרתי הכי טוב. מה אני צריכה עד סוף ימי להתחשבן איתו? מי צריך את זה? עכשיו הוא במבטחים הישנה שם אני לא קיבלתי את החלק שלי אלא אני אקבל צ'ק ממבטחים. עלה לי קצת כסף התהליך הזה אבל אני רגועה עכשיו. די הדאיג אותי. אני לא מדברת איתו, והוא בעוד שנה יוצא לפנסיה. מה אני אתחיל לרדוף אחריו שכל חודש ייתן לי את החלק. בשביל מה?" (חנה, התגרשה בגיל 59).

חנה, בשלב זה של חייה, דואגת למצבה הכלכלי ולכן הייתה מוכנה "לקנות" את השקט הנפשי שלה בכך שפנתה באופן ייעודי לעו"ד שיסייע לה במימוש זכויותיה על פי החוק החדש. האלטרנטיבה הייתה תביעת זכויותיה ישירות מבן זוגה לשעבר, אך חנה העדיפה להימנע מהאינטראקציה הממושכת עם בן הזוג לאחר הגירושין ועד לאחר אריכות ימיו.

סוגיה נוספת שעלתה מניתוח הראיונות בהקשר של חלוקת הרכוש נוגעת לציפייה של הנשים מבית המשפט להתייחס לעובדה שהגירושין הם בגיל מבוגר, ולהבטיח בהכרעתו את עתידם הכלכלי של בני הזוג. אורית, שהייתה עקרת בית לאורך 42 שנות הנישואין פנתה בדבריה בטרזניה לבית המשפט:

”מה הוא חשב שבנאדם בגיל 62, שאין לו עבודה קבועה, אני מטפלת, אין לי עבודה קבועה. אין לי פנסיה משום מקום. אין לי שום קופה, לא קופת גמל, לא שום דבר, כלום. כי לא עבדתי כל השנים בעבודה מסודרת נגיד של 5 שנים ברציפות. איך הוא חשב בכלל שאני אסתדר. כאילו מה? לזרוק אותי לרחוב?... איך חשבת שאני אמשיך לחיות? אני מבינה שאני ארד ברמת חיים, אבל מינימום? לא היה שום שלב שהשופט חשב שמגיע לי משהו מהבחינה הזאת. זה לא פייר”
(אורית, התגרשה בגיל 62).

המחלוקת בעניינם של אורית והגרוש שלה נסובה בעיקר סביב דירה שהגרוש קיבל במתנה מסבו לקראת הנישואין, ואשר הושבחה ושופצה במהלך הנישואין על ידי בני הזוג. בנוסף, פערי ההשתכרות בין בני הזוג לאורך שנות הנישואין היו ניכרים. מדבריה של אורית עולה כי לאחר 42 שנות נישואין, נוכח גילה המבוגר ומצבה התעסוקתי, הייתה לה ציפייה כי בית המשפט יחשוב על מצבה הכלכלי בעת החלטתו על חלוקת הרכוש, והדבר יתבטא בחלוקת הדירה שבמחלוקת בין בני הזוג. אורית מתארת רגשות קשים של כעס ותסכול כלפי בית המשפט, על כך שהוא לא ראה לנגד עיניו את הנחיתות הכלכלית שלה מול בן זוגה, וחילק את הרכוש באופן קר, מבלי לתת דעתו לכך שהיא אישה מבוגרת, ללא פנסיה וללא מקור הכנסה קבועה.

לעומת אורית, המחקר העלה כי נשים במצב סוציו-אקונומי גבוה יחסית, הוטרדו פחות מהסוגיות הרכושיות במסגרת הליך הגירושין, וניתנה להן משמעות פחותה בעיצוב חווית הגירושין שלהן. הדברים מודגמים בדבריה של סימונה, שהן היא והן והגרוש שלה היו בעלי תואר שלישי, ובמצב סוציו אקונומי דומה:

”לא פחדתי...ידעתי בכל מקרה תהיה חלוקה של רכוש כמו שצריך וידעתי שהחלוקה תאפשר לי חיים ברווחה מספקת. גם יש לי פנסיה מהעבודה שלי, כל הרכוש הוא למעשה הבטחה יותר, ולא ליום יום” (סימונה, התגרשה בגיל 67).

הנה כי כן, דומה כי נשים ממעמד סוציו-אקונומי גבוה, בפרט בנסיבות בהן יש שוויון יחסי בין בני הזוג המתגרשים, מוטרדות פחות מההיבטים הרכושיים של הליך הגירושין. לעומת זאת, במצבים של פערי כוחות

כלכליים, וכן אצל זוגות ממעמד סוציו-אקונומי שאינו גבוה, כפי שניכר למשל בדבריהן של אורית וחנה, הצורך לדאוג ולהבטיח את העתיד הכלכלי במסגרת הליך הגירושין עלה כצורך הכרחי. היבט נוסף שעלה בראיונות עניינו בקושי הקיים נוכח היעדר הוודאות לגבי תוצאת ההליך המשפטי, ומפח הנפש שנגרם לנשים בהעדר וודאות לגבי אופן החלוקה של הרכוש. הטיבה לתאר זאת בדבריה יפה, בהתייחסה לדירה שהיא רכשה לפני הנישואין:

“הייתה לי דירה מלפני הנישואין והוא רצה את הדירה הזאת. וזה היה הלחץ הכי גדול שלי, שהוא ייקח לי את הדירה שכמו שאני הבנתי לא מגיעה לו קניתי לפני נישואין, לא היה משכנתא, לא השקענו, אבל, תמיד יש כל מיני פרצות בחוק. אמרו לי שבגלל ששכר הדירה נכנס לצרכים השוטפים שלנו אז יש פה איזה עילה וכו'. אז זה היה זה שמאוד חששתי וזה שלי במסגרת ההסדר... זה [הדירה] ההכנסה שלי, מזה אני חיה. וזה גם דירה שלי. כאילו אני עבדתי עליה מאוד קשה בשביל לקנות אותה בזמנו והרגשתי שזה עוגן פשוט עוגן. בלי זה אני באמת לא יודעת איך הייתי מסתדרת. זה באמת היה קשה. זה גם עשה לי רע שכאילו הוא חומד אותה. פתאום הבנתי שכאילו יש פה איזה אינטרסים רעים מבחינתו. להרע לי. אבל מזל שזה נגמר טוב... הדבר הכי חשוב היה לי הדירה. ברור. בלי הדירה אני לא יודעת מה הייתי עושה. היה קשה מאוד” (יפה, התגרשה בגיל 58).

יפה מתארת בדבריה חוסר וודאות מאוד גדול לגבי הדירה שהייתה בבעלותה מלפני הנישואין, בשל הפרצות הקיימות בחוק. עבודה, הדירה היא בבחינת עוגן לקיומה הכלכלי העתידי. היא מספרת על המתח שקשור היה לכך שבן זוגה “חומד” את הדירה. סוגיה זו שעמדה במוקד הדיון המשפטי סביב חלוקת הרכוש בינה לבין בן זוגה הסתיימה לרווחתה. בהמשך לכך, הציעה מזל בדבריה קביעת כללי אצבע ברורים לגבי אופן החלוקה של הרכוש כאשר מדובר בגירושין בגיל מבוגר, לאחר נישואין ממושכים:

“בגיל מבוגר צריך פשוט לקחת את כל הרכוש ולחלק חצי חצי. נקודה. וזה לא משנה אם זה דירות ירושה. ברגע שאנשים נשואים למעלה מ-25 שנה, זה אמור להתחלק חצי חצי...25 זה דור. וזה כבר משותף. זה רכוש משותף. אחת הטענות הייתה שזה כל חיים היה חלק מההכנסות שלי. ושאני בניתי עליהם גם לעתיד” (מזל, התגרשה בגיל 55).

לעומתה, מזל מעלה טיעון המתקשר למשך השנים המשותף שבין בני הזוג כקריטריון להסתמכות הכלכלית שעל ההליך המשפטי לתת את הדעת להסתמכות זו במסגרת הליך חלוקת הרכוש. סוגיה זו מעסיקה אותה בשלב זה של חייה משום שכפי שהיא אומרת "בניתי עליהם גם לעתיד". כלומר, נראה כי הרכוש המשותף שנצבר לא נלקח בחשבון בשלב הגירושין בהקשר של העתיד הכלכלי. פן נוסף של הדאגה לעתיד הכלכלי של נשים שהתגרשו בגיל מבוגר מתייחס לאפשרויות העומדות בפני אנשים מבוגרים לרכוש נכס נדל"ן באמצעות הלוואות משכנתא. הנושא מודגם בדבריה של אסתר, שהתייחסה לשינוי מקום המגורים והאפשרויות העומדות בפני אישה, גרושה ומבוגרת, לקחת משכנתא בכדי לרכוש בית:

"לפני חודש עברתי לבית שלי שאני קניתי. שוב, לקחתי משכנתא, וחצי מהכסף של הבית הוא שמתי אותו בבית הזה ולקחתי משכנתא... המשכנתא ניתנה לי מקסימום 11 שנה בגלל הגיל. זאת אומרת, התשלומים הם הרבה יותר גבוהים כי הזמן הוא הרבה יותר קצר. וזה מלחיץ" (אסתר, התגרשה בגיל 63).

מהדברים עולה שהגיל נתפס מבחינת הבנק, שהוא צד שלישי להליך הגירושין, כחיסרון משמעותי בהיבט היכולת לעמוד בתשלומי המשכנתא, ולפיכך ניתן לאסתר פרק זמן קצר (באופן יחסי) לשלם את המשכנתא. עניין זה גורם לאסתר לחץ, שנאלצת להמשיך לעבוד גם לאחר גיל פרישה, בכדי לבנות את עצמה כלכלית לאחר הגירושין.

סוגיה נוספת שעלתה בראיונות היא הצורך לדאוג למצבם הכלכלי של בני הזוג באמצעות מנגנונים נוספים להליך של חלוקת הרכוש עצמו, כגון, מזונות, מדור, ואף רשת תמיכה חוץ-משפטית, כדוגמת סיוע במציאת עבודה. הדברים מודגמים בציטוט הבא:

"צריך פשוט איזושהי תמיכה אחרת בגיל מבוגר. אני חושבת שבכל גירושין, גם בגיל צעיר צריך תמיכה. אבל בגיל מבוגר, במיוחד אם לאישה אין את החוסן הכלכלי, צריך לעזור. לא אומרת לתת לה כסף, אבל אולי כן לחשוב על משהו שיעזור לה למצוא עבודה או להעסיק את עצמה. אממ, וכן את המזונות עד הגירושין, את המדור עד הגירושין. במצבי כאילו צמצמתי את עצמי, ולא חשוב זה יהיה בסדר זה יעבור מהר, וכאילו 3 שנים שמורידים אותך למטה, הכי למטה שאתה יכול להיות. וזה עדיין לא הסתיים שאני יכולה כאילו לעשות את הצעדים כאילו להתחיל לתכנן לעלות למעלה. אתה טובע ואין מי שיציל אותך" (אורית, התגרשה בגיל 62).

אורית בחרה להשתמש במטאפורה מאוד קשה לתיאור המצוקה הכלכלית אותה היא חווה בעקבות הליך הגירושין, מטאפורה של טביעה, כאשר לתחושתה אין מי שיציל אותה – הן בהיבט הליך חלוקת הרכוש עצמו, והן בהיבט רשת התמיכה והמנגנונים האחרים שיכולים היו לסייע לאורית במצוקתה הכלכלית ולהבטיח ברמה מסוימת את עתידה הכלכלי. עבורה כאישה, הליך הגירושין בשלב זה של חייה פוגע בחוסנה הכלכלי בשל הקושי למצוא את עצמה בשוק העבודה.

לסיכום תמה זו, סוגיות רכושיות עומדות אפוא במוקד ההליך המשפטי במסגרת של גירושין בגיל מבוגר. האינטרס הברור של כל אחד מהצדדים הוא להבטיח את עתידו הכלכלי, בהינתן סיטואציה בה גיל היציאה לפנסיה הינו "מעבר לפינה". עם זאת, עולה מהראיונות כי המשתתפות במחקר חוו במהלך ההליך המשפטי מצוקה כלכלית של ממש, וחשו חרדה קיומית לגורלן הכלכלי, כאשר ספק אם האינטרסים שלהן בהקשר זה זכו מבחינתן להתייחסות מספקת ולמענה הולם מצד מערכת המשפט והמנגנונים הקיימים בה.

3.3 מעורבות הילדים (הבגירים) בהליך הגירושין

תמה שלישית שעלתה מהראיונות נוגעת למעורבות הילדים של בני הזוג בהליך המשפטי, ולמקומם המרכזי של הילדים בחוויית הגירושין של הנשים המבוגרות. תמה זו העלתה זוויות ייחודיות שכן "סוגיית הילדים" היא סוגיה מוכרת ומרכזית בגירושין בגיל צעיר, במיוחד בהקשרים של החזקת הילדים והאחריות על המזונות שלהם. לכאורה, בגיל המבוגר, במיוחד שהילדים מבוגרים ו"עזבו את הקן", סוגיית הילדים הייתה אמורה להיות שולית או מרכזית פחות. אולם, מהמשתתפות במחקר עלתה תמונה מורכבת יותר, במסגרתה הילדים מעורבים ומשפיעים על הליך הגירושין של הוריהם. כפי שיוצג בהמשך הדברים, מעורבות הילדים בהליך הגירושין של הוריהם אינה מתעצבת בחלל ריק, אלא היא מושפעת, בין היתר, ממערכות היחסים שקדמו להליך הגירושין בין הילדים להוריהם המבוגרים.

פן אחד של מעורבות הילדים בהליך המשפטי הוא יחסם של הילדים למי מההורים במהלך ההליך, כאשר הילדים "בוחרים צד", תומכים באחד ההורים במהלך ההליך, ולעיתים אף מתנתקים מההורה השני. הדברים מודגמים בציטוט הבא:

"תראי, [החוויה] שלי קודם כל זה הילדים מבחינתי זה זוועה. עזבי שזה התמודדות עם הילדים ממקום אחר, לא ממקום של אישה צעירה. דרך אגב אני שומעת על זה הרבה, שיש הרבה בני זוג שדווקא בגילאים האלה ממרידים ילדים. והילדים מתנתקים מאחד ההורים שזה זוועה בעיניי... יש פה דיני נפשות, אני לא מדברת על הנפש שלי אני מדברת על הנפש של הילדים שלי שאני חושבת שיש פה התעללות קשה בהם שהם לא מודעים וגם לזה בית המשפט צריך

לתת את הדעת. ולא דווקא לגילאים צעירים. יש לפעמים גילאים מבוגרים שהילדים נכנסים

וזה קשה מאוד" (יפה, התגרשה בגיל 58)

יפה תיארה סיטואציה בה בן זוגה המריד את ילדיה הבגירים נגדה, והם בחרו למעשה להתנתק ממנה במהלך הליך הגירושין. בחווייה שלה, בניגוד למעורבות בית המשפט כאשר הילדים קטינים, אין כל התייחסות במערכת המשפט במסגרת הליך הגירושין להתפתחות מערכות היחסים המשפחתיות והבין דורית הקשורות לילדים הבוגרים ומשליכות על ההליך המשפטי. יפה במצוקתה, מעלה למעשה סוגיה שבית המשפט כלל לא נותן את דעתו אליה ומבקשת שיהיה מעורב בסיטואציה שנוצרה, ויסייע בהליך הגירושין בגיל מבוגר.

בדומה ליפה, גם פנינה תיארה חווייה קשה של ניתוק היחסים עם בנה הבכור במהלך ההליך המשפטי, אשר נמשך שנים לאחר שהסתיים ההליך ובני הזוג התגרשו, ואף בא לידי ביטוי בניתוק הנכדים (ילדיו של הבן) מסבתם:

"הוא [הבן] לא רוצה להיות איתי בקשר. את יודעת כמה אני בכיתי. כמה בכיתי. הוא הלך פעמיים לבימ"ש לבקש שאני אתרחק מהילדים שלו, ואני גידלתי את הילדים, את מבינה מה זה גידלתי? ... איזה שבת ראיתי אותו, הוא גר פה בשכונה, אני באה ואני רואה אותו בדרך לבית הכנסת ראיתי שהוא הסתתר מאחורי העץ. ואני בלי בושה, בקולי קולות שכל מי שהולך לבית הכנסת ישמע, אתה לא מתבייש אתה מסתתר מאימא שלך? במקום לבוא לאימא שלך להגיד לה שבת שלום? ואז אחד המתפללים ניסה להיות מתווך בינינו. אבל זה לא עזר כלום" (פנינה, התגרשה בגיל 67).

פנינה מתארת בכאב רב את הנתק בינה לבין בנה בעקבות גירושיה, ולא די בכך גם מנכדיה נשללת ממנה הזכות להיות בקשר עמם. לדבריה, בנה ביקש את מעורבות המשפט גם לאחר הליך הגירושין בינה לבין בעלה, כאשר בחר לפנות פעמיים לבית המשפט בדרישה להרחקתה מילדיו. ההרחקה מהנכדים כמו גם ההימנעות של הבן ממגע איתה מותיר אותה מיוסרת וסובלת עד כי השמיעה את קול זעקתה. כל זאת לא עזר, למרות הניסיונות של צדדים ניטראליים לפייס ביניהם שעלו בתוהו.

יפה ופנינה מדגימות אפוא בדבריהן סיטואציה ייחודית לגירושין בגיל מבוגר, המתאפיינת בכך שאישה שמתגרשת בגיל מבוגר יכולה למצוא את עצמה בגירושין רב דוריים. בפועל, היא "נענשת" על ידי ילדיה הבגירים שמנתקים את היחסים עמה ואף מתנכלים ומתנכרים לה ומנצלים אף הם את בית המשפט בהפעלת

צו הרחקה. ההשלכות הקשות של הגירושין על היחסים של האישה עם ילדיה באות לידי ביטוי במחיר כבד וקשה ביותר שהאישה נאלצת לשלם, מבלי שיש לה איזה שהוא סעד מבית המשפט. לעומתן, יש משתתפות שתיארו סיטואציה הפוכה, אשר במסגרתה הליך הגירושין הוביל לנתק וניכור ביחסים בין בן זוג לבין הילדים (או מי מהם), ביוזמת בן הזוג. מדבריי המשתתפות עלה כי היחסים בין בן הזוג לבין הילדים התערערו על רקע תמיכת הילדים באימם במהלך ההליך המשפטי (לתפיסתו של בן הזוג). הנתק בין האב לילדיו הוביל לתחושות של נקיפות מצפון ואשמה בקרב המשתתפות. הדברים מודגמים בציטוט הבא:

”תראי המון אנשים נפגעים. ואם את כטיפוס לא מסוגלת שמישהו יפגע ממך באופן סתם כזה ככה, עכשיו לחצות את הכביש ולהיתקל ואת עכשיו סליחה סליחה סליחה, אז בטח ובטח שלא שיפגעו מתוך איזשהו החלטה שקיבלת וכתוצאה ממנה, אני לא יודעת. אני יודעת שהילדים שלי מאוד מאוד פגועים. הוא ניתק איתם קשר הוא לא מדבר איתם. הוא ממרר להם את החיים. הבת שלי האמצעית, היא הילדה שהוא הכריז עליה את המלחמה הכי גדולה. היא עו”ד, ילדה מדהימה. נשואה לעו”ד, שלושה ילדים מתוקים. מתה עליה. איתה הוא לא מדבר כבר שש שנים. אותה הוא מאשים בכל מה שקרה כאן. זאת אומרת פרט לזה שאני אשמה, היא האשמה העיקרית בעצות, שזה כאילו הכי לא נכון בעולם. המצחיק הוא שהקשר מבין שלושת הילדים הקשר הכי טוב, היה לה איתו. היא לצורך העניין היא לא הבת שלו, הוא טוען את זה כבר שש שנים, לא רק זה שהוא טוען את זה הוא שלח מייל להורים של בעלה שר’ לא הבת שלו... הוא לא מכיר את הנכדים שלו. אתמול שהוא היה אצל הבת, הוא התקשר אליה מלמטה ואמר לה שהוא השאיר לה את המכתב, אז היא אומרת לי הדבר הראשון שרציתי להגיד לו זה אבא תעלה לקפה. זה בסדר אבא תעלה לקפה, היא רק יודעת איזה תגובה הייתה לו” (תמי, פרודים מגיל 61).

תמי מתארת סיטואציה של נתק קשה בין בן זוגה לשעבר לבין בתם המשותפת, עד כי בן הזוג אינו מכיר את נכדיו, שכן הם נולדו במהלך ההליך המשפטי. הבת, כעורכת דין בחרה לתמוך באימה, דבר שהתפרש ככל הנראה על ידי האב כמעורבות בהליך המשפטי לטובת האם. תמי מתבוננת על בתה הן כאדם בוגר, והן כילדה שזקוקה לקשר עם אביה, ומכאן תחושות האשמה שהיא חווה. הסיטואציה הזאת כואבת לתמי ומדבריה עולה שהיא מהווה התמודדות בפני עצמה, במקביל להליך המשפטי הממושך שהיא עצמה חווה.

המשתתפת הבאה תיארה בדבריה רובד נוסף של התערערות היחסים בין בן הזוג לבין הילדים ושל מעורבותם בהליך המשפטי, בנסיבות בהן הגרוש שלה הסלים את הקונפליקט בכך שבחר להגיש תביעה נגד הבת המשותפת, להשבת מתנה שהורים נתנו לבתם שהיו נשואים:

”והעו”ד והשופט אמרו לו שזה לא שייך אליי בכלל כי שנינו נתנו את זה לילדה, אז הוא הלך לתבוע את הילדה על ה 100,000 ₪. וזה הכניס לתוך הילדים אווירה מאוד קשה. היא הפסיקה כמובן לדבר איתו, והם [הילדים] באו אליו ואמרו לו שאם הוא ממשיך את התביעה נגדה הם גם לא ידברו איתו. אז הוא ירד מהתביעה אבל שתי בנות עדיין לא מדברות איתו ושניים חזרו לקשר אליו” (חנה, התגרשה בגיל 59).

אם כן, במסגרת הליך הגירושין של חנה נפתחה חזית משפטית נוספת, מלבד זו בין בני הזוג עצמם, והיא חזית משפטית בין אחד ההורים לבין אחד הילדים הבגירים. בעקבות החלטתו של האב לנקוט בהליך משפטי כנגד בתו, נוצרה מציאות חדשה של קרע משפחתי שלא התאחה גם לאחר שהסתיים ההליך המשפטי של הגירושין בין בני הזוג.

העובדה שילדיהם של בני זוג, המצויים בהליך של גירושין אפורים, הינם בוגרים ויכולים לקחת חלק “פעיל” ומשמעותי בהליך המשפטי, מזמנת לנשים המתגרשות התמודדות נוספת, בדמות השאלה (שעולה במודע או שלא במודע) עד כמה הנשים המבוגרות בוחרות לערב את ילדיהן בהליך המשפטי ואילו השלכות בין דוריות יש לכך. תמי למשל, מספרת כי היא ניסתה “להשאיר את הילדים מחוץ לתמונה”, גם במחיר שלא היה לה את מי לשתף בחוויה הקשה שהיא עוברת:

”אף אחד. לא הסכמת. הילדות לפעמים רצו. אבל אחד הדברים שהתעקשתי עליהם זה שהילדים לא יהיו מעורבים. ככל שהוא יותר עירב אותם ככה אני יותר הרחקתי אותם. עסק שלי, זה בעיות שלי, זה רק אני ואני אפתור את זה... אני מודה לך שאיפשרת לי להשתפך ככה אחרי שהרבה זמן לא עשיתי את זה” (תמי, פרודה מגיל 61).

תמי חוותה סיטואציה בה חרף ניתוק היחסים של בן זוגה עם בתם עורכת הדין, הוא ניסה לערב את ילדיהם בהליך המשפטי, וליצור אינטראקציות עם הילדים סביב הליך הגירושין של ההורים. ככל שגברו ההתנהגויות הללו מצידו, תמי החליטה להרחיק את ילדיה מההליך המשפטי, וזאת גם במחיר שלא היה לה את מי לשתף בחוויות הקשות שהיא עוברת במהלך ההליך המשפטי.

בדומה, גם אסתר בחרה שלא לערב את ילדיה בהליכים המשפטיים, מתוך מודעות לכך שהגירושין כשלעצמם הוא תהליך כואב עבורם ועל כן הן בחרו לפעול בהליך המשפטי לבדן. כך עולה מדבריה של אסתר:

"האמת פחדתי עד הרגע אחרון שהוא יקבל רגליים קרות ובגלל זה הבאתי את אחותי. עד אותו רגע הייתי כל הזמן לבד. לבד לגמרי. כדי לא להעציב את הילדים, לא פתחתי, לא דיברתי, לא שיתפתי. אבל תתארי לעצמך שכשבאמת הסתיים ויצאנו מהרבנות כתבתי לילדים בווטסאפ תם ונשלם. שלפחות יצאנו בסדר. לא היה מריבה ולא שום דבר" (אסתר, התגרשה בגיל 63).

אסתר חשה כי ילדיה יתעצבו נוכח גירושי הוריהם, ועל כן בחרה שלא לערב אותם בהליך המשפטי, עד אשר ניתן הגט באופן פורמאלי. האמירה "פחדתי עד הרגע אחרון שהוא יקבל רגליים קרות" ממחישה את המתח המתמשך שהיא חוותה לאורך כל הליך הגירושין. שימוש בפעלים "לא פתחתי", "לא דיברתי", "לא שיתפתי", מדגיש את החשיבות שהיא נתנה להחלטתה לנקוט בדרך זו, אפילו שהיה לכך מחיר בתחושת הלבד שליוותה אותה.

לעומתן, יש נשים שלא רק שהילדים הבגירים היו מעורבים בהליך עצמו, אלא היו שותפים רגשית ובעצם הכילו וחוו באופן מלא, ביחד איתן את כל סאגת הגירושין. מזל, שנשענה על ילדיה לאורך ההליך המשפטי, מתארת כיצד הם סייעו לה לעבור את המשברים וההתמודדויות הכרוכות בהליך הגירושין:

"בתחילת הסיפור אני זוכרת שהייתי שוכבת במיטה ובוכה וע' [בנה] היה שוכב לידי ומחבק אותי "אמא אנחנו נעבור את זה". גם השנה הראשונה שהיינו לבד זה פתאום נראה לי עצוב לעשות חג, או יום שישי, כאילו רק שלושתנו, ואז הם כתבו לי הילדים שלי מכתב. הם כתבו לי שבחיים, סוף סוף יש לנו משפחה אמיתית שאנחנו כל כך כנים אחד עם השני ואמיתיים, והיא פי אלף מאוחדת יותר משזה היה שהיינו בתקופת "הדרך" [כינוי לגרוש שלה]. האמת שהילדים מאוד חיזקו אותי וגם אני הייתי צריכה להיות חזקה עבורם" (מזל התגרשה בגיל 55).

מהדברים עולה כי מזל נהנתה מיחסים הדדיים בינה לבין ילדיה בהליך הגירושין. ההדדיות באה לידי ביטוי באמירה "הילדים מאוד חיזקו אותי וגם אני הייתי צריכה להיות חזקה עבורם". כלומר, היא והילדים הבוגרים ראו את עצמם כנמצאים "בסירה אחת". גורלה נקשר בגורלם וכך גם גורלם בגורלה. היא מתארת אותה ואת ילדיה כדבוקה אחת, "משפחה אמיתית", המתמודדת ביחד עם גירושין בגיל מבוגר. פן נוסף של היות הילדים הבגירים שחקנים "פעילים" בהליך של גירושין אפורים, ותפקיד נוסף שהם עשויים למלא, הוא הדאגה לעתידה הפיננסי של האם לעת זיקנה כפי שעולה בדברים הבאים:

”זה הטריד אותם [את הילדים] מאוד. איך אני שורדת את התקופה הזאת. איך אני שורדת בכלל. הם שאלו אותי מיליון פעם לפני שקניתי את הבית. איך את הולכת לשלם את אוטוטו יוצאת לפנסיה. וכן הם ביקשו תשובות. לגמרי. הבנתי אותם. ידעתי בדיוק לאן הם חותרים. הם לא צריכים נטל היום. אני מחויבת לתת להם תשובות. זה לא משחק ילדים... זה חלק מההליך. אם הייתי עושה את זה לפני 20-30 שנה, הילדים היו באים אחריי. כל החלטה שלי הם היו באים אחריי. היום זה הפוך. כל החלטה שלי זה שייך לי, אבל הילדים מרגישים אחריות. האחריות קודם זה היה שלי, אבל היום האחריות היא שלהם כלפיי. זה טבעי. זה נובע מהגיל. יש להם אחריות למרות שזה החלטות שלי. שלא תחשבי, זה גם הופנה כלפיי האבא. אותן שאלות בדיוק. ואני לגמרי מבינה אותם” (אסתר, התגרשה בגיל 63).

החוויה של אסתר אפוא הייתה של היפוך תפקידים בגירושין בגיל מבוגר. אם בעבר, כהורה צעיר שמעוניין להתגרש, הדאגה הייתה קודם כל לילדיה, עתה, כשהיא בת 63, היא מציינת שההחלטה בידיה ושייכת לה בלבד. יחד עם זאת, היא מקבלת בטבעיות את העובדה שילדיה דואגים לעתידה הכלכלי, שואלים שאלות ומבקשים לקבל ממנה תשובות, חרף היותה אדם בוגר, האחראי להשלכות של החלטותיו. בשונה מאסתר, דנית תיארה בדבריה כי ילדיה דווקא התנגדו לקבל על עצמם את ”היפוך התפקידים” לתמוך ולדאוג רגשית וכלכלית באב למרות הציפייה שלו. הדברים מודגמים בציטוט הבא:

”הילדים היה להם קשה בהתחלה. הוא הציק להם המון. אתם לא מתייחסים אליי, לא באים אליי. הם אבל העמידו אותו במקום. אמרו לו שהם לא חייבים להיות שם בשבילו. הם אמרו לו שהם לא יהיו האבא שלו עכשיו. כל השנים הוא לא היה שם בשבילם, והם עכשיו יעשו מה שהם רוצים. תבין שאתה צריך לדאוג לעצמך, אתה לא תיפול עלינו גם לנו אין דירה” (דנית, התגרשה בגיל 62).

האמירה ”כל השנים הוא לא היה שם בשבילם, והם עכשיו יעשו מה שהם רוצים” מדגישה למעשה, מציאות בה הילדים הבוגרים ”באים חשבוך” עם אביהם כסיכום תקופת חיים ארוכה בה הוא נחוה על ידם באופן שלילי. לא זאת בלבד, שמבחינתם אין הם חשים כל אחריות או מחויבות למצבו אלא גם יוצרים משוואה בינם לבינו - גם לו וגם להם אין דירה, ובכך הם מתעלמים מהיותו אדם מבוגר שמצבו ואפשרויותיו העתידיות שונים משלהם כאנשים צעירים. דברים אלה ממחישים את האופן שבו מערכות היחסים של

ההורים עם ילדיהם, שקדמו להליך הגירושין, מעצבות את יחס הילדים להוריהם המתגרשים במהלך ההליך, ומשפיעות על מידת מעורבותם של הילדים בהליך. הגם שבגירושין בגיל מבוגר, מטבע הדברים, לא עולה סוגיית המשמורת על הילדים, הצורך לחלוק את זמני השהות של הילדים עם כל אחד מההורים המבוגרים עלה בראיונות עם משתתפות המחקר. הדברים מודגמים בציטוט הבא:

"הדבר היחידי שהיה לי קשה זה חלוקה של הילדים. למרות שהם בוגרים, והם בעצמם כבר הורים לילדים, ועדיין זה היה בסופי שבוע, ימי שישי בעיקר. אני גידלתי אותם לבד, והתחושה פתאום שאני צריכה להתחלק איתו, שהוא לא היה שותף בגידולם, והקדשת הזמן שלו אליהם שאפה לאפס, אז פתאום הם חילקו יום שישי הזה עם אבא ויום שישי הזה עם אימא והילדים שלי גידלתי אותם יפה מאוד, כי הם למרות שהם הבינו בפירוש, הם אפילו אמרו לי בשנים קודמות למה אתם לא נפרדים, ועדיין מבחינתם זה היה צריך להיות חצי חצי. מה שנותנים לאבא, נותנים לאימא. ואני הרגשתי שזה לא פייר, כי אני זאת שהשקעתי. זה היה הנושא היחידי שהכאיב לי. לא פחד, ולא בדידות, אלא הילדים. שהם שלי, ופתאום יש לי שותף שאני רציתי כל החיים שיהיה לי ולא היה לי, ופתאום יש לי" (סימונה, התגרשה בגיל 67).

באופן פרדוקסאלי, סוגיית המשמורת מקבלת אצל סימונה ביטוי בבגרותם של הילדים. היא מעידה על עצמה שבשנים שנוקקה לחלוק עם בן זוגה את שותפותם ההורית, הוא נעדר. דווקא כעת, לעת זקנה, כשהיא במהלך "המישמרת" שלה לאורך שנים מילאה את תפקידה ההורי, גם במידה רבה במקומו, היא נאלצת לחלוק איתו את ההורות באופן שהילדים מגדירים כ"חצי חצי".

בשונה מסימונה, שולה תיארה כיצד מבחינתה, העובדה שילדיה, בני 24 במועד הגירושין, נותרו לגור עמה בבית, היוותה מבחינתה עוגן, ומקור להפגת הבדידות הכרוכה בגירושין בגיל מבוגר, וזאת חרף העובדה שילדיה מתראים עם אביהם מידי שבוע, לארוחות יום השישי:

"ידעתי שהילדים נשארים איתי, חיים איתי. הוא זה שלא רואה אותם כל השבוע. הוא זה שמתעורר לבד, וחוזר הביתה לבד. הם לא איתו. רק לארוחות שישי הם הולכים אליו ואני קופצת קצת למשפחה. הוא לבד, אני לא לבד" (שולה, התגרשה בגיל 60).

הנה כי כן, אף על פי שאין ביטוי פורמאלי בהליך המשפטי "להסדרי משמורת" על ילדים בגירים, כאשר עסקינן בגירושין בגיל מבוגר, הרי שסוגיית זמני השהייה של הילדים עם כל אחד מההורים במהלך הליך

הגירושין ולאחריו, עולה במהלך ההליך, ויש בה כדי לעצב ולהשפיע על האופן שבו הנשים חוו את הליך הגירושין שלהן.

לסיכום תמה זו, ניתן לומר כי מקום הילדים בהליך של גירושין אפורים הוא מרכזי, אם כי הוא שונה במהותו ממקומם של הילדים בגירושין בגיל צעיר. בגירושין בגיל צעיר, נוכחותם של הילדים מרכזית וכמעט ברור מאליה, כאשר היא באה לידי ביטוי, בין היתר, בדיון בסוגיות קשורות לילדים, כגון משמורת ומזונות. לעומת זאת, בגירושין בגיל מבוגר, לכאורה, אין מקום - לפחות לא מקום פורמאלי - לילדים של בני הזוג בהליך המשפטי. יחד עם זאת, מהראיונות עלתה באופן ברור "נוכחותם" של הילדים בהליך, בין אם היא באה לידי ביטוי בריחוק ובניכור של הילדים כלפיי המשתתפות, ובין אם היא באה לידי ביטוי בסכסוכים בין אחד ההורים לילדים, שנוצרו בעקבות הליך הגירושין. בנוסף לכך, עובדת היותם של הילדים בוגרים מזמנת התמודדות נוספת לאישה המתגרשת בגיל מבוגר, הנוגעת להחלטה עד כמה "לערב" את הילדים בהליך המשפטי שהן חוות, והתמודדות עם חלוקת זמני השהות עם הילדים. לבסוף, עלה בראיונות שתפקידם של הילדים הבוגרים התבטא גם "בהיפוך תפקידים", כאשר היו ילדים שחשו אחריות לעתיד הכלכלי של הוריהם המבוגרים, לעומת אחרים, שסירבו לקבל על עצמם את התפקיד של דאגה ותמיכה בהוריהם הגרושים.

3.4 הזמן "כשחקן" מרכזי

התמה המרכזית האחרונה שעלתה במחקר עניינה בסוגיית הזמן: הימשכות ההליכים המשפטיים בהליך גירושין בגיל מבוגר, מאתגרת את התחושה שאין זמן מיותר "לבזבז" את החיים בהליכים משפטיים ממושכים. נושא זה עלה בקרב כל הנשים שרואיינו, הן אצל נשים שתיארו הליך גירושין מוסכם, והן אצל נשים שהליך הגירושין שלהן היה כרוך בניהול הליכים משפטיים ופתרון מחלוקות עם בן זוגן. נושא הימשכות ההליכים עולה בציטוט הבא:

"הוא [האקטואר] נתן לנו רשימת מטלות מבחינת ניירות. וזה היה קטע שלקח המון זמן. רק מהטעם הזה זה לקח לנו המון זמן. נפרדנו בדצמבר 2014 והתגרשנו רק במרץ 2016. רק מהסיבה הזאת זה לקח כל כך הרבה זמן" (שושנה, התגרשה בגיל 60).

הליך הגירושין של שושנה היה אפוא הליך מוסכם. שושנה החליטה להיפרד מבן זוגה עקב חוסר התאמה, ושניהם הלכו לגורם עליו הסכימו לצורך ביצוע חלוקת הרכוש וחלוקת קרנות הפנסיה של בני הזוג. ניתן היה לצפות כי בנסיבות כאלה ההליכים יסתיימו במהירות יחסית, אך לא כך היה, שכן עצם הברוקרטיה שהייתה כרוכה בעבודת האקטואר הביאה לכך שבני הזוג התגרשו שנתיים אחרי שהחליטו

להיפרד. היא חוזרת ואומרת "המון זמן" ומכאן ניתן להבין מדבריה כי משך הזמן היה הרבה מעבר למה שחשבה או רצתה.

לעומת שושנה, תמי חוותה הליך גירושין שאינו בהסכמה. בנסיבות בהן בן זוגה מימש את זכות הגישה לערכאות במלואה, הכוללת דיון בשלוש ערכאות שונות, קרה כי ההליך המשפטי נמשך 6 שנים תמימות, והלכה למעשה, טרם הסתיים במועד הריאיון. תמי הביעה בדבריה חשש מפני הבאות, בהינתן שהיא לא ידעה עוד כמה זמן ימשכו ההליכים המשפטיים המתנהלים בקשר עם הגירושין, ותיארה את הקושי והפחד הנובעים מהתחושה שהזמן שלה הולך ואוזל בשל גילה המבוגר, כאשר בינתיים ההחלטות המשפטיות לא יוצאות אל הפועל:

"תראי אנחנו שש שנים כבר. אני לא רואה את הסוף. אני בת 67. זהו עברתי. מלאו לי 67 החודש, לא, חודש שעבר. לא כל אחד יכול להרשות לעצמו את הדבר הזה. אם לא הייתי עובדת לא הייתי יכולה להרשות את זה לעצמי... וכל זה שהבית כבר בהליך של כינוס. עומד למכירה... אני לא ישנה בלילות. אני חולמת על חיפושית בתים. זה דבר שלא קרה לי בחיים, שאני אחלום בלילות על דברים שעוברים עליי ביום יום. כמעט כל לילה אני מחפשת דירות בחלום. את גם שומע מה שקורה היום במדינה. את יודעת שכל יום שעובר הסיכויים שלך לקנות דירה, ואת עוד לא מקבלת את הכסף, את יודעת, הקטע הזה של הסיכויים שהולכים ופוחתים מחרפן לי את השכל" (תמי, פרודה מגיל 61).

תמי מתארת בדבריה תחושה קשה של שעון חול שהולך ואוזל, וככל שהזמן עובר הסיכויים שלה הולכים ופוחתים להתקדם הלאה ולשקם את חיה, כאשר אין לה שמץ של מושג מתי ההליך המשפטי יסתיים. נראה כי יש לכך גם השלכות נפשיות כמו אי שקט, חרדה, מתח מצטבר, ואפילו מידה מסוימת של ייאוש ופסימיות.

גם אצל אורית, שחוותה אף היא הליך גירושין שאינו בהסכמה, ההליכים נמשכים כבר שלוש שנים, כאשר גם מדבריה עולה הקושי האדיר הטמון בכך שהחלטות שקבע השופט עדיין לא יצאו לפועל, באופן שמותיר אותה, במילותיה, "הומלסית". הדברים מודגמים בציטוט הבא:

"התחלנו ב- 2014, עכשיו אנחנו ב- 2017. אמנם אני עכשיו אחרי גט סיימנו, אבל זה באמת מתארך הרבה. וגם הנה, הדברים עדיין לא הסתיימו. אני עדיין לא קיבלתי שום אגורה ממה שמגיע לי. כלום. אני חיה על הכסף שאני מטפלת בילדים. אין לי שום דבר. לא פנסיה, כלום, שום דבר. אני עד היום, ואני אחרי גט, לא קיבלתי כלום. כלום. אני עכשיו מרגישה כמו

הומלסית. הולכת מהבית של אחותי לבית של אימא שלי, הולכת לעבודה וחוזרת. זהו. אין לי לאן ללכת. אין לי... הייתי מצפה שזה ילך הרבה יותר מהר. זה נגרר ונגרר, ובינתיים אני מסתובבת באמת בחוסר כל. קשה, קשה מאוד... היה דיון אחד בסה"כ. כן. לא היה שום דבר. לא הסכמנו על שום דבר. הוא החליט לבד מה שהחליט, השופט החליט לבד, ועדיין כל הדברים מה שהוא החליט לא יצא לפועל שום דבר... שיתחילו לקבל מיד ולא למשוך את זה עוד. למשל אני כבר יותר משנתיים וכלום. אבל כאילו למה אתם מחכים? ומזל שאני בריאה ולא חולה והכל בסדר. ואני מחפשת עבודה, ואני מטפלת בילדים ומחפשת עוד עבודה שיהיה לי עוד איזה שעתיים שלוש שיהיה לי עוד קצת הכנסה, כאילו מקום שיהיה לי איפה לשאול, שיש מקום שיציעו את העבודות האלה. לא יודעת איפה לפנות אפילו. כבר ארבעה חודשים אני בלי בית. אני כל הזמן עם תיקים. את ראית את התיק? אני ככה כל הזמן שיהיה חולצה ומכנסיים להחלפה. ממש הומלס. מסתובבת מבית לבית. אפילו שאני מתארכת אצל אחותי זה לא תמיד נעים. זה לא לאורך זמן. בכל זאת את מרגישה שאת נופלת נטל. זה לא נעים" (אורית, התגרשה בגיל 62).

לעומת תמי, שעולה מדבריה שהיא סבורה, כי האשם באי ביצוע החלטות בית המשפט מוטל על כתפיו של בן זוגה לשעבר, דומה כי אורית מטילה את האשם באי ביצוע החלטות בית המשפט עד כה על מערכת המשפט, וזאת לצד הבעת ציפייה שיהיה גוף שיסייע לה בגילה למצוא עבודה ולהתחיל מחדש לאחר הגירושין. אורית מספקת תיאור עצוב וקשה של חווית הומלסיות, כאשר היא מוצאת את עצמה נודדת בין בתים של בני משפחה, תמיד עם תיקים ובהם בגדים שישמשו אותה במעברי הבתים, ללא אמצעי קיום מספיקים, ומחפשת בקדחתנות מקורות הכנסה נוספים. כל זאת מול הליכים משפטיים "נגררים" ללא כל אפשרות לחזות את סיומם. היא מתנחמת בעובדה שהיא אישה בריאה, אך הארעיות הזו וחוסר הוודאות בחייה אף עלולים לסכן אותה. במחשבה רטרוספקטיבית, מזל עמדה בדבריה על חשיבות סיום ההליך המשפטי במהירות בגירושין בגיל מבוגר, בכדיי שלא להשחית זמן יקר לשווא:

"אני חושבת שבגיל מבוגר צריך לעשות מאמץ לסיים את זה יותר מהר. תראי, לא כולם יש להם נזק נפשי מזה, אבל בגיל מבוגר א' לא נשאר לנו הרבה ואנחנו צריכים לנצל את מה שנותר לנו כדי לחיות לא במלחמה. קודם כל הייתי מייעצת להן כמה שפחות פגיעה נפשית. שלא ימשכו דברים. כי זה ממוטט לאורך שנים וזה נוגס בך. ואין מה לעשות זה מה שקורה" (מזל, התגרשה בגיל 55).

מזל מדגישה את המחיר שנשים משלמות בשלב הזה של החיים, בשל היגררות התהליכים. הדבר עומד בניגוד גמור לחוויית הזמן בגיל המבוגר, כי "לא נשאר לנו הרבה ואנחנו צריכים לנצל את מה שנותר". מבחינתה, הזמן בשלב הזה של החיים הוא מצרך יקר שהולך ואוזל, ולכן יש תכיפות למצות אותו דרך "חיים" ולא דרך "מלחמה". לכן, היא מדגישה את ההשלכות בגיל הזה של הזמן האבוד בעקבות ההליך המשפטי הארוך, באופן שהוא "נוגס" ו"ממוטט".

לעומת מזל, שדבריה בעניין קיצור ההליכים לא כוונו לגורם ספציפי, חנה תלתה באופן ישיר את האחריות לקיצור ההליכים על עורכי הדין, שצריכים היו לדבריה לדחוף את הצדדים לפשרה. במקום זאת, החוויה שלה הייתה שעורכי הדין גרמו דווקא להימשכותם של ההליכים, תוך כדי חרחור מלחמה בין בני הזוג, בשל אינטרסים כלכליים זרים:

"לנסות כן ללכת לגישור כי אני חושבת שהמשפט הזה לוקח כוחות ואנרגיות נוראיות ובסופו של דבר אז אולי הייתי מוותרת על עוד טיפה. זה לא משמעותי. תראי אם העו"ד שלי היה אומר חבל על הכסף שלך, לכי לגישור תגיעי לאותם תוצאות. הוגן. גם הוא וגם העורכת דין שלו. שניהם בבומים [במלחמות]. רודפי בצע. זה לא היה נכון. זה גם יצר אווירה עכורה בינינו נוראית, אנחנו לא מדברים. והילדים שניים מדברים איתו ושניים לא מדברים איתו, וכל הלכלוך שהיה סביב זה. כל כך הרבה עוגמת נפש. בשביל מה?" (חנה, התגרשה בגיל 59)

חנה מעלה תובנות בעלות משמעות בכל הנוגע להימשכות לא הוגנת של ההליך המשפטי. היא מציינת שניתן היה לקצר את ההליך בהכוונה נכונה של עורכי הדין, ובכך לא רק שהיה נחסך כסף, אלא גם היחסים בין בני המשפחה לא היו מתערערים באופן קיצוני כפי שקרה. היא לא חוסכת ביקורת על עורכי הדין שפעלו מבחינתה משיקולים זרים ולא פעלו לצמצום הנזקים בכך שלא ראו אותה ואת בני משפחתה, לא חתרו להליכי גישור ובמידה רבה, מבחינתה, לא פעלו בתום לב.

פנינה, שהתגרשה מבן זוגה בהיותה בת 67, ציינה בדבריה כי הנכונות מצידה לוותר בהיבט הכלכלי נבעה, לא רק מחוסר הרצון לבזבז כסף בהליכים משפטיים, כי אם, ובעיקר, בשל רצונה להימנע מהליכים משפטיים ממושכים:

"את יודעת מה זה היה לי כאב שהיה עניין של חיים. החיים היו קשים. הוויכוחים והמריבות. הכסף לא הפריע לי. אני עבדתי היה לי פנסיה. היה לי דירה, והיה לי את ההכנסה מהחנות. אמרתי שזה מספיק לי לחיות ורציתי שקט. אני גם בנאדם שעושה הכל לבד. לא חשבתי בכלל בענייני כסף. זה כאב לי. תמיד אמרתי חבל יש לי את כל הכסף שהוא אגר ואני לא יכולה ליהנות

ממנו. אבל מצד שני ידעתי שכל כסף שאני צריכה לשלוח אנשים שיבדקו בבנקים, זה עולה כסף. ולא רציתי לשלם יותר לעו"ד ולהוצאות, כי אז הייתי נשארת בלי כלום...ומילא לפרנס את העו"ד, מה אני צריכה להמשיך לסבול ועוד שבוע ועוד חודש ועוד שנה. כי בתי משפט זה לא יום ויומיים. זה נמשך. כאב לי שאני לא הגעתי לזה, זה נכון, אבל אמרתי די" (פנינה, התגרשה בגיל 67).

בשיקול הדעת שהפעילה פנינה נלקחה בחשבון הימשכותם של ההליכים המשפטיים, והיא כאישה שחווה חיים קשים וזוגיות קונפליקטואלית ערכה בינה לבין עצמה חשבון נפש של רווח מול הפסד. כך שעמודת הרווח כללה שקט נפשי, והכנסה מספקת שיכולה לאפשר לה חיים בכבוד. השקלול של כל אלה, אפשר לה לקבל החלטה לסיים את ההליך מבלי שהשקיעה משאבים כלכליים ונפשיים נוספים. "אמרתי די" ובכך הובילה לכך שניתן היה למצות את ההליך, גם אם התוצאה הכלכלית הפוטנציאלית הייתה עשויה להיות עבודה טובה יותר.

אם כן, בגירושין בגיל מבוגר הזמן הוא "שחקן" מרכזי. בני הזוג המתגרשים קרובים לגיל פרישה, וחלקם אף עברו אותו. יחד עם זאת, ההליכים המשפטיים עצמם נמשכים, לעיתים במשך שנים ארוכות, ואחרי שמתקבלות החלטות, בין אם מוסכמות ובין אם ע"י בית המשפט, חולף פרק זמן ניכר עד אשר ההחלטות מבוצעות. התחושה של המשתתפות במחקר בהקשר זה הייתה של שעון חול, שהזמן מבחינתן הולך ואווז, כאשר מערכת המשפט אינה נותנת דעתה להימשכות ההליכים המשפטיים וביצוע ההחלטות, ולצורך שלהן לסיים את ההליך במהרה בשל הגיל המבוגר. ההיפך הוא הנכון אצל אחדות מן המשתתפות, שחשו כי השחקנים בעולם המשפט דווקא גורמים להימשכות ההליכים ולהתעצמות המחלוקות בין הצדדים, מבלי שהם משיתים דעתם למימד העדר הזמן בגירושין בגיל מבוגר.

4. דיון

המחקר הנוכחי עסק בתיאור והבנת חווית הגירושין של נשים שהתגרשו בגיל מבוגר במסגרת דיני המשפחה בישראל, באמצעות ארבע תמות מרכזיות: הראשונה, המפגש עם השחקנים בעולם המשפט – ציפיות ומעשה; השנייה, חלוקת הרכוש ודאגה לביטחון הכלכלי לעת זקנה; השלישית, מעורבות הילדים (הבגירים) בתהליך הגירושין; והרביעית, הזמן כ"שחקן" מרכזי בגירושין בגיל מבוגר.

בעוד שהספרות הקיימת בנושא של גירושין אפורים מתמקדת בהיקף התופעה, בסיבות לגירושין בגיל מבוגר, ובהשלכות של גירושין בגיל מבוגר, בעיקר על חיי בני הזוג המתגרשים, מחקר זה מרחיב בנושא חקר התופעה של גירושין אפורים בכך שהוא מתאר את האינטראקציות בין עולם המשפט לבין תופעת הגירושין בגיל מבוגר, ובוחר כיצד עולם המשפט תורם לעיצוב החוויה של נשים שהתגרשו לאחר גיל 55, בדגש על

מדינת ישראל, בה דיני הגירושין מעוצבים על ידי שתי מערכות דינים שונות: הדין האישי (דתי) והדין האזרחי.

4.1. ריבוי הזהויות של אישה, בגיל מבוגר, בהליך גירושין

תיאורי המשתתפות העלו כי נשים בהליכי גירושין בגיל מבוגר, נמצאות במצב של ריבוי צמתי זהות בעת ובעונה אחת: המגדר-היותן נשים; הגיל-היותן בגיל זקנה או לקראת גיל זקנה; המעמד הסוציו-אקונומי ומידת העצמאות הכלכלית של האישה; והסטטוס המשפחתי המשתנה - היותן בתהליך מעבר מסטטוס של אישה נשואה לסטטוס של אישה גרושה. ריבוי הזהויות זימן למשתתפות המחקר אתגרים ייחודיים במהלך ההליך המשפטי, עליהם אעמוד בהמשך הדברים. מהממצאים עולה כי החוויה המרכזית שתוארה על ידי המשתתפות הייתה שהמערכת המשפטית פועלת באופן פורמאלי ללא כל גילוי עניין במצבן כנשים מבוגרות, ומגלה חוסר אכפתיות ואטימות. כל אלה באו לידי ביטוי בהיעדר דיון, וממילא גם בהיעדר הכרה, בריבוי האתגרים שהגירושין בשלב זה של חייהן מזמן להן. שילוב זה של היותן נשים, בגיל זקנה, שמתגרשות, מתכתב עם תופעת הגילנות מצד המערכת המשפטית בהליכים.

המונח "גילנות" (Ageism), שמקובל ליחסו לבטלר (Butler), מוגדר כהליך סטריאוטיפיזציה של זקנים, ואפליה נגד בני אדם, בשל היותם זקנים, ברמות תפקוד חברתי שונות – ברמה האישית, המשפחתית והקהילתית, ברמה המוסדית, וברמה המדינית (דורון, 2010). בהקשר המשפטי, הטענה היא כי קיימת חוסר נכונות מצד המערכת המשפטית לחשוף את אי הצדק ההכרתי ממנו סובלים זקנים, בשל היותם זקנים, ולטשטש, באמצעות כלים משפטיים, את הגבולות החברתיים שמגדירים ומנגידים "זקן" לעומת "צעיר" (דורון, 2010). בהקשר של נשים זקנות, לפי גישת ריבוי הזהויות בקונטקסט הפמיניסטי-גרונטולוגי, השילוב שבין אפליה מגדרית, שחוות נשים בשלבים מוקדמים של חייהן, ובין גילנות, שחווים אנשים בהגיעם לגיל זקנה, הופך את ההזדקנות של נשים לבעייתית יותר לעומת ההזדקנות של גברים. לפי גישה זו, בזקנה האפליה המגדרית שחוות נשים בחייהן לא נעלמת, אלא רק מתעצמת, בהינתן, שבנוסף לאפליה המגדרית, קיימת גם אפליה גילנית. הקשיים יכולים להתבטא, למשל, במצב כלכלי פחות טוב של נשים לעומת גברים ביציאה לפנסיה, או במצב בריאותי פחות טוב של נשים זקנות מזה של גברים זקנים (Blackburn, Jarman, & Racko, 2016). בהקשר הנדון במחקר זה, נוספת לזהות המגדרית, להשתייכות הסוציו-אקונומית, ולזהות הגילאית, קטגוריה נוספת- והיא הזהות של אישה גרושה, המזמנת התמודדות עם הסטריאוטיפים הכרוכים בגירושין. חרף הסובלנות החברתית הגוברת לגירושין נוכח העלייה בשכיחותם, תפיסות שליליות ביחס לאנשים גרושים עדיין לא פסו מן העולם. בכלל תפיסות אלה, ניתן למנות את המייחסים לאנשים יחידים (single) תכונות של אגוצנטריות, של חוסר יציבות, וכיוב' (DePaulo & Morris, 2006). כמו גם סטריאוטיפים, דעות קדומות ועמדות רווחות שאם בני הזוג "סבלו" זה את זה כל כך הרבה שנים, אין זה נכון בשלב זה של החיים "לפרק את החבילה". מכאן, כפי שעלה אף בפרק הממצאים, אישה בגיל מבוגר

בהליכי גירושין נדרשת להתמודדות נוספת, מעבר להיותה אישה, ומעבר להיותה זקנה, והיא ההתמודדות עם המעבר מסטאטוס של "נשואה" לסטאטוס של "גרושה" והאתגרים הנלווים למעבר זה, ובהם הצורך בבניית תא משפחתי של אדם יחיד, קשיים כלכליים הנובעים מפערי הכנסה, קשיים חברתיים, ואחרים. למעשה, הסיטואציה בה מוצאת את עצמה אישה -מבוגרת- בהליכי גירושין- היא סיטואציה של "סיכון משולש", ואולי אף "סיכון מרובע" בהתחשב במעמד הכלכלי של האישה, המהווים נדבך נוסף בהתמודדות עם הליך הגירושין, בגיל מבוגר. לפי תיאוריית ה-intersectionality צמתי המפגש שבין ריבוי הקטגוריות מגבירים את פוטנציאל הפגיעה בנשים המצויות במצב של ריבוי זהויות. (Crenshaw, 1989).

פרק הממצאים העלה כי קיים חוסר מודעות (בין אם מודעת ובין אם לאו), וממילא גם חוסר הכרה, מצד השחקנים בעולם המשפט לריבוי הזהויות של נשים, בהליכי גירושין, בגיל מבוגר. מהממצאים עולה כי רבות ממשתתפות המחקר, חוו במפגש עם עורכי הדין ובמפגש עם בית המשפט, אדישות, אפתיות, זלזול, והתייחסות אליהן כאל "מקרה קל", שכל הנדרש במסגרתו הוא לבצע "הפרדת כוחות" בין כל אחד מבני הזוג. במקרים אחדים, היחס המתואר אף גרם למשתתפות להחליט להחליף את עורך הדין במהלך ההליך, חרף העלויות, הכלכליות והרגשיות, שהיו כרוכות בהחלפת הייצוג. זאת ועוד, גירושין בכל גיל, ועל אחת וכמה בשלב זה של החיים, נחוה כמשבר המדורג ככזה במסגרת אירועי חיים מלחיצים Pargament, (Magyar, Benore, & Mahoney, 2005). אכן עבור אחדות מן המשתתפות, היה ביחס המתואר עד כדי להעצים את המשבר ולהוביל להסלמתו, בשל ריבוי הזהויות שלהן. מכאן, כוחו האדיר של ההליך המשפטי, ושל השחקנים השונים במערכת המשפט, בעיצוב ובהבניית חווית הגירושין בגיל מבוגר, לחיוב, או לשלילה. ניתן לייחס את החוויה המתוארת, של היעדר התייחסות לריבוי הזהויות של אישה מבוגרת בהליך גירושין, להיעדר ההכרה הפורמאלית במעמד של זקנים בישראל. דורון (2013) תולה את הגילנות המאפיינת את פסיקת בתי המשפט בישראל, המתבטאת, כאמור, בחוסר מודעות ובחוסר נכונות של בתי המשפט להכיר בבעיותיהם של הזקנים, בתיאוריית הפוליטיקה של הזהות, אשר לפיה, יש חוסר צדק בחלוקת משאבי ההכרה החברתיים בקבוצת הזקנים. הדברים יפים ונכונים גם לנושא הנדון בעבודה זו, כאשר דומה כי יש חוסר הכרה בסיסי בקרב השחקנים במערכת המשפט בקשיים הכרוכים בהליכי גירושין בגיל מבוגר, בפרט (ובקונטקסט של המחקר דנן) מנקודת מבטן של נשים בגיל זקנה (או לקראת גיל זקנה). כפי שעלה מהממצאים נראה כי עיקר המשאבים ההכרתיים של המערכת המשפטית מתמקדים בגירושין בגילאים צעירים יותר, כאשר יש לבני הזוג ילדים צעירים ועולות על הפרק שאלות משמורת ומזונות. עוד נמצא במחקר, כי חלקן אף סבורות שזו ההתנהגות הראויה וההולמת בגירושין בגיל מבוגר, תוך שהן מאמצות (בעצמן וכלפיי עצמן) עמדות גילניות שליליות ביחס לאנשים מבוגרים שבחרים להתגרש, כאילו הם זקנים, שאבד עליהם הכלח, וכל תפקידה של המערכת המשפטית מתמצה בליצור הפרדת כוחות ביניהם. זאת, באופן העולה בקנה אחד עם תיאוריית ההתנתקות (disengagement theory), אשר לפיה בגיל זקנה

היחסים בין האדם הזקן לבין החברה נקטעים, כאשר יש הכרה הדדית, הן מצד האדם הזקן והן מצד החברה, בצורך להוציא ממעגלי ההשפעה החברתיים אנשים זקנים ולקדם במקביל אנשים צעירים (Achenbaum & Bengtson, 1994; שמוטקין, 2003).

מאידך, ממצאי המחקר העלו גם חוויה של גילנות חיובית (positive ageism) מצד מערכת המשפט, כאשר מבחינת אחדות מן המשתתפות, הן ברמת הציפייה והן ברמת המעשה, המערכת המשפטית התייחסה לגילן המבוגר בעת הגירושין כמאפיין המבטא תכונות של שיקול דעת, זהירות וניסיון חיים, המצדיק העדר כל התערבות מצד המערכת בהחלטת בני הזוג להתגרש, בעיקר במקרים שבהם הגירושין היו בהסכמה. זאת, באופן העולה בקנה אחד עם התיאוריה, לפיה גילנות יכולה להתבטא גם בהעדפה חיובית כלפיי זקנים, למשל באמצעות תיוגם באופן חיובי, כבעלי ידע וניסיון בשל גילם הכרונולוגי, בבחינת היותם "זקני השבט", או באמצעות מתן העדפה לזקנים בצריכת שירותים (Reed, Cook, Cook, Inglis, & Clarke, 2006). דוגמא מובהקת לכך נמצאה במקרה בו בפגישה הראשונית של עורך הדין עם אחת המשתתפות, לקוחה פוטנציאלית, הוא מצא לנכון להחמיא לה (לפחות מנקודת מבטו), בכך שכינה אותה "אמיצה" על החלטתה להתגרש בגיל מבוגר, בעוד שהיא הרגישה שעולמה חרב עליה באותה עת. יש לומר כי ברובד הסמוי, כינוי הלקוחה "אמיצה" בשל החלטתה להתגרש בגיל מבוגר, עלול להתפרש דווקא כנובע מתפיסה גילנית שלילית-כאילו היא "סוטה מהנורמה החברתית", בשל החלטתה לפרק את התא המשפחתי בגילה המופלג (יחסית), ואחרי שנות נישואין כה רבות.

ריבוי הזהויות של אישה, בגיל מבוגר, בהליכי גירושין, כחוויה חיובית, מתיישב עם מודל הגדילה הפסיכולוגית בגיל המבוגר, ועם גישות תיאורטיות מאוחרות, הבוחנות את הקשר בין תיאוריות פמיניסטיות לתיאוריות גרונטולוגיות.

מהממצאים עולה כי היו נשים שהציפייה שלהן למעורבות מינורית מצד מערכת המשפט בהליך הגירושין בגיל מבוגר, הדגישו בדבריהן את תחושות החוזק וההחלטיות שליוו את ההחלטה להתגרש בגיל מבוגר, ואת הציפייה לחוסר התערבות מצד מערכת המשפט, בנסיבות בהן אישה מבוגרת ומנוסה, שחוותה דבר או שניים בחייה, נכנסת בשערי ההליך המשפטי במטרה לממש את ההחלטה להתגרש. לפי מודל הגדילה הפסיכולוגית, שלב ההזדקנות בחייו של אדם מאופיין בחוכמה (wisdom), ביכולת הבנה ושיפוט, בניסיון חיים מצטבר, ובתובנה של רגשות, באופן שעל פי התיאוריה, בין אנשים המתאפיינים בתכונות "חכמות" אלה, יהיה שיעור גבוה יחסית של אנשים זקנים (שמוטקין, 2003).

שנית, לפי מחקרים מאוחרים שבוחנים את הקשר שבין פמיניזם לזקנה, דווקא המפגש שבין שתי נקודות "חולשה" (גיל ומגדר), בהן חווים אפליה, יכול להפוך לנקודת חוזק מבחינתן של נשים זקנות (Krekula, 2007; Arber, Davidson, & Ginn, 2003). בהתאמה, נמצא במחקר דנן, כי עבור משתתפות אחדות, בפרט נשים שסיפרו כי הגירושין אירעו בעקבות החלטה שלהן, היכולת לקבוע את גבולות הליך

המשפטי, כאישה-מבוגרת-בהליכי גירושין, לוותה בתחושה של חופש, העצמה, ואוטונומיה, עד כדי תיאור החוויה כ"לידה מחדש" על ידי אחת המשתתפות. זאת, בדומה למחקר שנערך בהקשר של התאלמנות בגיל זקנה, בו נמצא כי נשים זקנות שהתאלמנו חוו תחושות של שחרור והעצמה, לעומת גברים זקנים שהתאלמנו, שהתקשו להסתגל לסטטוס החדש (Davidson, 2001). גישה זו אף עולה בקנה אחד עם הביקורת על גישת ריבוי הזהויות, אשר לפיה אנשים הם יצורים מורכבים, המשתייכים למספר רב של קטגוריות, כאשר ניסיון לסווגם לקטגוריות משפטיות מוגדרות מתעלם מהקשרים סוציולוגיים, חברתיים, וכלכליים רחבים יותר, ועל כן אינו מאפשר הבנה מעמיקה של החוויה שהם חווים (Conaghan, 2009).

הממצאים העלו התייחסות ספציפית מצד המשתתפות למפגש שלהן עם עורכי הדין במהלך ההליך המשפטי. בהיבט זה נמצא, כי גישתן של הנשים לעורכי דיין הייתה אמביוולנטית. מחד, היחס של הנשים לעורכי הדין התאפיין בהסתמכות על הידע והכוח של עורכי הדין בהליך, תוך התמסרות, לטקטיקה המשפטית בה בחרו עורכי הדין לנקוט, זאת, אף בסיטואציות בה הטקטיקה שננקטה הייתה, למשל, לבקש "שלום בית", וזאת בניגוד גמור לרצונה של האישה להתגרש. תפיסה שרווחה בקרב הנשים, לפיה עורכי הדין הם האוחזים הבלעדיים במפתח הכניסה בשערי ההליך המשפטי, בעלי הידע והמומחיות אשר אין בלתם. זאת, באופן העולה בקנה אחד עם הפטרנליזם המאפיין את המקצוע המשפטי (Harris, 1992), וחרף תדמית שלילית בה אחזו חלק מן המשתתפות כלפיי עורכי הדין בתחום דיני המשפחה, הנובעת, בין היתר, מסטריאוטיפים מוכרים על עורכי דיין (זר-גוטמן, 2007). בנוסף, מנקודת מבטן של הנשים, כפי שנדון לעיל, עורכי הדין לא היו מודעים כלל לקשיים הספציפיים שבפניהם הן ניצבו, ואשר מייחדים גירושין בגיל מבוגר. עניין זה תואם לממצאי המחקר שמצא, כי לעורכי דיין רמת ידע נמוכה יחסית כלפיי זקנים ביחס לכלל האוכלוסייה (אוניצקי-הלברון, 2013). עניין זה אף ממחיש את חשיבות המודעות של עורכי הדין לריבוי הקטגוריות אליהן משתייכת אישה בהליך גירושין בגיל מבוגר, וההכרה בצרכים הייחודיים הנובעים מסיטואציה זו.

מאידך, הממצאים העלו כי חלק מהמשתתפות היטיבו לשרטט "קווים אדומים" לעורכי דיין בהחלטות מסוימות שהתקבלו במהלך ההליך המשפטי, דווקא ממקום של עוצמה וחוזק, כשהן פעלו לעיתים אף בניגוד לעצתם של עורכי הדין. ממצא זה, עולה בקנה אחד עם מודל הגדילה הפסיכולוגית המתואר לעיל, וכן עם המחקרים המאוחרים בנושא הקשר שבין פמיניזם וגרונטולוגיה, המצביעים דווקא על העוצמה והחוזקות המתהוות בעקבות ריבוי הזהויות של אישה בגיל זקנה.

הנה כי כן, ריבוי הזהויות נמצא כפועל בכיוונים מנוגדים: מחד, הוא עלול להוות כר לתפיסות גילניות כלפיי נשים מבוגרות בהליך גירושין, המתבטאות בחוסר מודעות וממילא גם חוסר הכרה מצד השחקנים במערכת המשפט למצבן של הנשים המבוגרות בהליך הגירושין, באופן שיש בו כדי להחליש את מעמדן ואת יכולת ההתמודדות שלהן עם ההליך המשפטי. מאידך, ריבוי הזהויות פועל גם בכיוון המנוגד, כאשר ממצאי

המחקר העלו כי, לעיתים דווקא השילוב שבין המגדר והגיל המבוגר, היווה מקור לעוצמה, כוח, ואוטונומיה, במסגרת הבחירות שנשים עושות בהליך המשפטי. כך או כך, מן הראוי לעורר את המודעות של השחקנים בעולם המשפט לסטטוס הייחודי של נשים מבוגרות בהליכי גירושין, ואף לעודד הכרה בסטטוס זה כמחייב הסתכלות אחרת על הליכי גירושין "אפורים".

4.2. אתגרים ייחודיים בגירושין בגיל מבוגר וכלים אפשריים להתמודדות

דיני הגירושין מעוצבים כדינים אוניברסאליים, שלא נועדו לטיפול בפלח אוכלוסייה זה או אחר. בהתאמה, ממצאי המחקר העלו כי בהליכי גירושין בגיל מבוגר, המטרה המוצהרת של ההליך המשפטי הייתה להביא לפירוד פורמאלי אמצעות הגט המשפטי בין בני הזוג, וכן לחלק את הרכוש המשותף שנצבר על ידם, סוגיה שהינה הסוגיה המשפטית המרכזית העומדת על הפרק בגירושין בגיל מבוגר. זאת, להבדיל מסוגיות המשמורת ומזונות הילדים, הנדונות במסגרת הליכי גירושין בגיל צעיר יותר. אכן, לדיון בסוגיות הנוגעות לזקנים במישור של הדין הכללי - אוניברסאלי יש יתרון, הטמון בכך שכשהדיון נותר במישור הדין האוניברסאלי, נוצרת נורמליזציה של זכויות הזקנים, הנתפסים כחלק מהאוכלוסייה הכללית (דורון, 2013). עם זאת, ממצאי המחקר העלו כי בגירושין בגיל מבוגר נאלצים בני הזוג המתגרשים להתמודד עם סוגיות ייחודיות, הנובעות מהעובדה שהגירושין הינם בגיל מבוגר, כאשר המערכת המשפטית לא נותנת דעתה להיבטים ייחודיים אלה. העדר דיון קונקרטי והבחנה משפטית בסוגיות ייחודיות לגיל זקנה, אינו מאפשר התמודדות שלמה עם סוגיות ייחודיות העולות בגיל מבוגר (דורון, 2013). בהקשר למחקר הנדון, הדבר הופך את ההליך המשפטי של הגירושין לכזה שאינו נותן מענה הוליסטי לכלל הסוגיות הרלוונטיות בהליך של גירושין אפורים, לתוצאותיו והשלכותיו על בני הזוג, וזאת חרף העובדה שקיימים בדיון כלים שיש בהם כדי לסייע לבני הזוג המתגרשים בגיל מבוגר להתמודד עם האתגרים הייחודיים שהם ניצבים בפניהם.

4.2.1. אתגרים כלכליים וארגון כלים להתמודדות

אתגר ייחודי שעלה בפרק הממצאים נוגע לסוגיית חלוקת הרכוש שנצבר על ידי בני הזוג במהלך החיים המשותפים, אתגר הנובע מהקרבה של הצדדים המתגרשים לגיל פרישה (או חצייתו, עבור אחדות מן המשתתפות), אשר מחייב היערכות לגיל זה, וחשיבה על מקורות ההכנסה של הנשים לאחר הגירושין. מהממצאים עולה כי הדיון בסוגיית חלוקת הרכוש שנצבר על ידי בני הזוג היה דיון טכני לחלוטין, כאשר הנטייה הייתה לחלק את הרכוש שנצבר באופן שווה בין בני הזוג המתגרשים, במנותק מהנסיבות הקונקרטיות והצרכים הקונקרטיים של הצדדים. זאת, במיוחד לאור העובדה שמשאביה של אישה בגיל המבוגר מוגבלים בהשוואה למשאביו של הגבר, הן בשל צבירה חלקית (אם בכלל) של ותק ופנסיה, והן בשל תוחלת החיים הארוכה של נשים בהשוואה לגברים (Blackburn et al., 2016). החוויה המתוארת הייתה

שהשיח המשפטי נעדר כמעט לחלוטין מכל דיון בסוגיות רכושיות מהותיות לבני הזוג, ובראשן הצורך לתכנן את העתיד הכלכלי לקראת גיל פרישה; האפשרויות הכלכליות לבנות תא משפחתי כיחיד בגיל מבוגר (למשל באמצעות לקיחת משכנתא); היכולת של אישה מבוגרת, בפרט אם הייתה עקרת בית כל חיה, להיכנס למעגל העבודה בגיל מבוגר.

ואולם, הדין המהותי כולל בחובו מנגנונים שיש בהם כדי לתת מענה, ולו חלקי, להיבטים הייחודיים של הליכי גירושין בגיל מבוגר, מנגנונים אשר, כעולה ממצאי המחקר, כמעט ואין בהם שימוש במקרים של גירושין אפורים.

ראשית, סעיף 5(א) לחוק יחסי ממון, קובע כי את הנכסים שנצברו במהלך תקופת החיים המשותפת של בני הזוג על ידי מי מבני הזוג, המכונים "נכסי המאמץ המשותף" (להלן: "נכסי המאמץ המשותף"), יש לאזן באופן שווה בין בני הזוג. בכלל אלה, נכללים נכסי נדל"ן שנרכשו במהלך החיים המשותפים, כלל ההכנסות של בני הזוג, וכן כל נכסי הפנסיה והפרישה של כל אחד מבני הזוג. נכסי הפנסיה והפרישה, הוגדרו בפסיקת בית המשפט העליון כנכסים בעלי משמעות מעין קיומית בהיבט הכלכלי לעת זקנה (בע"מ 4860/16 פלונית נ' פלוני (לא פורסם, 5.9.17)).

חשיבות ההכרה בזכויות הפנסיוניות של בני הזוג אף מצאה את ביטויה בחקיקת החוק לחלוקת חיסכון פנסיוני, המקנה זכות עצמאית לבן הזוג הגרוש לקבל את חלקו של בן הזוג החוסך ישירות מקרן הפנסיה. כפי שתואר בפרק הממצאים, סוגיית החיסכון הפנסיוני הטרידה אחדות מן המשתתפות במהלך הליך הגירושין שלהן, ואף לאחריו, בפרט בנסיבות בהן גיל הפרישה של המשתתפות, או של בן זוגן, התקרב. סוגיה זו נתפסה כמשמעותית, עד כי אחת המשתתפות תיארה כי בתום ההליכים המשפטיים נודע לה על החוק, ואז היא פנתה באופן אקטיבי לעורך דין, במטרה לממש את זכויותיה מול קרן הפנסיה לפי החוק לחלוקת חיסכון פנסיוני. לעומתן, משתתפות אחרות במחקר תיארו חוסר נכונות לבחון את ההיבטים הכלכליים של חלוקת הזכויות הפנסיוניות, תחום שנתפס כתחום ידע בלעדי של אקטוארים, אשר ניסיון להבינו כרוך היה בעלויות כלכליות (למשל, עלות חוות דעת אקטוארית) ואחרות (למשל של הימשכות ההליכים), שבני הזוג עצמם העדיפו לעיתים להימנע מהן. זאת, באופן העולה בקנה אחד עם מחקרים בנושא היערכות לגיל פרישה, בהם נמצא כי מרבית האנשים לא נערכים פיננסית לגיל פרישה, ומקורות הידע שלהם בעניין זה מועטים (Segel-Karpas & Werner, 2014). יש לציין כי חרף חשיבות החלוקה של הזכויות הפנסיוניות, בפרט בנסיבות בהן בני הזוג המתגרשים קרובים בגילם לגיל הפרישה, הממצאים העלו כי הנושא לא היווה סוגיה מרכזית לדיון שעמדה במוקד ההליך המשפטי – לא במסגרת השיח של המשתתפות עם עורכי הדין, ולא במסגרת ההליך המשפטי עצמו. עניין זה ממחיש עד כמה המערכת המשפטית אינה מודעת להיבטי חלוקת הזכויות הפנסיוניות בגירושין בגיל מבוגר, וזאת חרף הנפקות של הנושא בגירושין הנערכים בגיל מבוגר, בסמוך לגיל פרישה.

שנית, לבית המשפט נתונה הסמכות, בהתקיים נסיבות מיוחדות, לאזן את נכסי המאמץ המשותף שלא באופן שוויוני בין הצדדים, וזאת מכוח סעיף 8 לחוק יחסי ממון. סיבה אחת להפעלת סעיף 8 לחוק יחסי ממון הינה פערי השתכרות משמעותיים שיש לעיתים בין בני הזוג, הנובעים מהתפתחותו המקצועית של בן זוג אחד על חשבון בן זוג הביתי, באופן שפוגע ביכולת ההשתכרות של בן הזוג הביתי (הצעת חוק יחסי ממון בין בני זוג (תיקון מס' 4) (הקדמת המועד לאיזון משאבים), 2007; ליפשיץ, 2005).

ואולם, ממצאי המחקר דן העלו, כי גם במקרים בהם היה פער השתכרות ניכר בין בני הזוג, בשל העובדה שלאורך שנות הנישואין הרבות בת הזוג עסקה בעיקר בגידול הילדים, בעוד שבן הזוג פיתח קריירה מקצועית מחוץ לבית, כלל לא היה דיון באפשרות החלוקה הלא שוויונית של נכסי המאמץ המשותף, מכוח הסמכות הנתונה לבית המשפט בסעיף 8 לחוק יחסי ממון. זאת, אף במקרה שבו בת הזוג לא עבדה כמעט כלל מחוץ לבית לאורך שנות הנישואין, וכיום, בגילה המבוגר, היא נפגשת עם קשיים של ממש להשתלב בשוק העבודה. ייתכן, כי במסגרת מה שעלה בפרק הממצאים, תביעה מתאימה לחלוקת נכסי המאמץ המשותף שלא באופן שוויוני כלל לא הוגשה לבית המשפט, אך גם אם אלו הם פני הדברים, אי הגשת התביעה כשלעצמה מעידה על חוסר מודעות, ואף חוסר הכרה, בחשיבות השימוש בכלי הקבוע בסעיף 8 לחוק יחסי ממון במקרים של גירושין בגיל מבוגר, בהם יש פערי השתכרות ניכרים בין בני הזוג המבוגרים. דוגמא לכך עלתה מסיפורה של מזל, שתיארה סיטואציה בה מרבית הנכסים התקבלו על ידי בן זוגה בירושה, ועל כן לא היו חלק מאיזון המשאבים לפי חוק יחסי ממון, וזאת למעט בית המגורים וזכויות הפנסיה של בני הזוג. יש נשים שהועסקו בעבודות מזדמנות במהלך החיים המשותפים, ובן הזוג עבד במקום עבודה קבוע, והיה המפרנס העיקרי במשפחה. בסיטואציה לעיל, אילו הייתה מוגשת תביעה לאיזון המשאבים שלא מחצה על מחצה, לפי האפשרות הקיימת בסעיף 8 לחוק יחסי ממון, אזי ייתכן בהחלט כי ראוי היה, שבנסיבות בהן בן הזוג נותר הבעלים של הנכסים שהוא קיבל בירושה, בת הזוג תקבל יותר ממחצית הזכויות בנכסים המשותפים, כולם או חלקם. חלוקה לא שוויונית שכזו הייתה משקפת טוב יותר את התרומה של כל אחד מבני הזוג לתא המשפחתי במהלך שנות החיים המשותפות.

שלישית, מכוח הדין הכללי, בתי המשפט בישראל הכירו, לראשונה בפסקי הדין יעקובי ואבו רומי (ע"א 1915/91 יעקובי נ' יעקובי, פ"ד מט(3) 529 (1995); רע"א 8672/00 אבו רומי נ' אבו רומי, פ"ד נו(6) 175 (2002)), באפשרות החלוקה בין בני זוג של נכסים שלא נצברו על ידי בני הזוג במהלך החיים המשותפים, כגון נכסים שהתקבלו על ידי אחד מבני הזוג במתנה או בירושה, או נכסים שהיו בבעלות מי מהם לפני הנישואין (להלן: "הנכסים החיצוניים"). התפיסה המשפטית היא שדיון בסוגיית החלוקה של הנכסים החיצוניים יעשה לפי הנסיבות הפרטניות של כל מקרה ומקרה, במסגרת בחינת השאלה האם הייתה כוונת שיתוף בנכסים החיצוניים מצד הבעלים הרשום.

בהתאמה לכך, בפרק הממצאים נדונה סוגיית החלוקה של נכסים חיצוניים בהליך הגירושין בגיל מבוגר, ובהם בית מגורים, נכסי נדל"ן להשקעה, וכן נכסים עסקיים. התחושה שתוארה, יש לומר באופן גורף על ידי כלל המשתתפות שהיו להן או לבן זוגן נכסים חיצוניים, של חוסר וודאות באשר לאופן החלוקה של הנכסים החיצוניים, בין אם הן היו הבעלים של הנכס החיצוני, ובין אם הן תבעו זכויות בנכס החיצוני שהיה שייך לבן הזוג. חוסר הודאות הותיר את המשתתפות באפלה גדולה בהיבט מצבן הכלכלי בתום הליך הגירושין. בנוסף לכך, הממצאים העלו, כי הדיון בסוגיית החלוקה של הנכסים החיצוניים ארך זמן רב, במקרה אחד שש שנים תמימות, במהלך דנו שלוש ערכאות משפטיות באופן החלוקה הראוי של בית מגורים, שהיווה נכס חיצוני כיוון שנרכש על ידי בן הזוג לפני הנישואין.

לעמדתו של ליפשיץ (2016), בנסיבות בהן משפחות קיימו אורח חיים קישורי, הכולל נישואין ממושכים ויחסים תקינים פחות או יותר של אווירה של שיתוף במשפחה, ראוי להחיל את מודל הקהילה המשפחתית, לפיו יחול שיתוף בנכסים החיצוניים, אלא אם הבעלים הקנייני הביע במפורש את רצונו שלא לשתף את בן הזוג בנכסים החיצוניים. מודל הקהילה המשפחתית מתבסס על ההנחה שנישואין הם אינם חוזה מסחרי בין שני צדדים זרים, כי אם חוזה יחס מתמשך ודינמי לטווח זמן בלתי מוגבל, ובמסגרת זו ראוי להכיר באינטרס ההסתמכות הכלכלית של בן הזוג, שהוא אינו הבעלים הקנייני, על הנכסים החיצוניים שבבעלות בן הזוג האחר (ליפשיץ, 2016). לדידי, הדברים יפים ונכונים שבעתים כאשר אנו דנים בגירושין אפורים, היינו, בנסיבות בהן מדובר בבני זוג מבוגרים ובישואין שנמשכו עשרים שנה או יותר. בנסיבות אלה, ראוי היה שהדין יכיר באופן מפורש באינטרס ההסתמכות של בני הזוג על הנכסים החיצוניים, אשר הביא אותו לפעול למען הרווחה המצרפית של התא המשפחתי לאורך שנות הנישואין הרבות, ולעיתים אף לטפח את הנכסים של בן הזוג, גם במחיר של הזנחת האינטרסים האישיים שלו, וזאת מתוך הנחה שהנכסים הללו ישרתו גם אותו בעת משבר. זאת, בסייג אחד, והוא נסיבות בהן בן הזוג, שהוא הבעלים הקנייני של הנכסים החיצוניים, גילה דעתו באופן מפורש נגד השיתוף. עמדה זו מבססת ומקבעת את הודאות המשפטית במסגרת של גירושין בגיל מבוגר, יש להניח כי היא תביא לקיצור ההליכים בשל צמצום המחלוקות הרכושיות מראש, וכן להכוונת התנהגות הצדדים, באופן, שמי שמתנגד לשיתוף, יגלה דעתו בעניין מבעוד מועד ובאופן מפורש.

כלי נוסף, רביעי, שיש בו כדי לתת מענה לחלק מהקשיים הכלכליים הנלווים לגירושין בגיל מבוגר, הוא הכלי של "מזונות משקמים", שכונה בפסיקת בית המשפט העליון אף "מזונות גישור" או "מזונות אזרחיים". עניינו של מנגנון זה באפשרות מתן פיצוי כלכלי, מכוח עקרונות המשפט האזרחי, ובראשם עקרון תום הלב, מקום בו לפי הדין האישי לא קיימת זכאות לקבלת מזונות אישה, שהרי לפי הדין האישי היהודי הזכאות למזונות הינה לאישה בלבד, והיא קיימת כל עוד לא ניתן גט, וגם זאת, בתנאים מסוימים.

מזונות גישור יכולים לסייע באופן ממשי לשיקום מצבן הכלכלי של נשים, שבמהלך הגירושין עלולות למצוא את עצמן ללא עבודה וללא קורת גג, שכן ביתם של בני הזוג הועמד למכירה במסגרת חלוקת הרכוש. ברי כי בנסיבות אלה, שימוש, או לכל הפחות, דיון באפשרות להשתמש, בכלי של מזונות גישור בתקופת הביניים, היה בו כדי לסייע באופן ממשי לנשים להשתקם מהמצב הכלכלי הקשה אליו הן נקלעו בעקבות הגירושין.

גישה זו עולה בקנה אחד עם מודל הקהילה המשפחתית, שכפי שהוטעם לעיל, ראוי להחילו במקרים של גירושין בגיל מבוגר. מודל הקהילה המשפחתית מכיר באחריות של בן הזוג החזק כלכלית לנזקים ולמצוקות של בן הזוג לשעבר שרמת חייו ירדה במידה ניכרת, וזאת גם בפרק זמן מסוים שלאחר הגירושין (ליפשיץ, 2016). סוגיה זו עלתה בפסיקה אגב דיון בשאלת סמכותו של בית המשפט האזרחי לקצוב מזונות אישה (בע"מ 3151/14 פלונית נ' פלוני (לא פורסם, 5.11.15)). בפסק הדין נקבע, כי הכלי של מזונות משקמים הינו כלי נוסף בארגז הכלים העומד לרשות בית המשפט לענייני משפחה, כאשר ניתן להבין מהדוגמאות שניתנו בפסק הדין שבתי המשפט התכוונו למזונות שייפסקו במקרים של גירושין אפורים, אשר בהם לאורך שנות הנישואין הרבות אחד מבני הזוג (לרוב האישה) הסתמך על מקורות ההכנסה של בן הזוג, ובעקבות הגירושין הוא נותר ללא מקורות פרנסה. במקרים אלה, נכתב, כי ראוי לשקול לסייע לבן הזוג החלש כלכלית בדרך של פסיקת מזונות גישור עד ליציאה לגמלאות. יש לציין כי למזונות האזרחיים יש גם חסרונות, בהינתן שברמה ההצהרתית ניתן לראות בהם מעין בקשה סוציאלית מעולם הצדקה, המבוססת על צורך (ולא זכות קנויה). בנוסף, תשלום מזונות אזרחיים לאחר הגירושין משמר את הקשר בין הצדדים, אף על פי שברב המקרים יש שאיפה להפרדה רכושית מוחלטת ללא יצירת תלות נמשכת בין בני הזוג (ליפשיץ, 2016).

לבסוף, כלי נוסף שיכול לסייע לפתרון אי השוויון הכלכלי בין בני הזוג המבוגרים, אשר מביא את אחד מהם לסיטואציה כלכלית קשה בעת הגירושין, הוא הכלי הקנייני של חלוקת התוספת לכושר ההשתכרות. הרעיון של חלוקת כושר ההשתכרות מבוסס על ההנחה שמלבד הכישורים האישיים של האדם, במהלך הנישואין אדם מפתח את הקריירה המקצועית שלו, לומד וצובר ניסיון, וזאת, ברב המקרים, על חשבון היכולת של בן הזוג "הביתי", שנושא באחריות הכמעט מלאה לגידול הילדים וניהול בית המשפחה (בע"מ 4623/04 פלוני נ' פלונית, פ"ד סב(3) 66 (2007)).

ממצאי המחקר העלו כי סוגיה זו לא עלתה בהליכי הגירושין שחוו משתתפות המחקר. זאת, חרף העובדה שבגירושין בגיל מבוגר, לאחר שנות נישואין רבות, פיתוח כושר ההשתכרות של אחדים מבני הזוג של משתתפות המחקר נמשך זמן רב, תוך שבמהלך שנות הנישואין הארוכות נשען בן הזוג הקרייריסט על תמיכת בן הזוג הביתי (שהיה לרב בת הזוג). ההכרה בכושר ההשתכרות כנכס בר-חלוקה בהליך גירושין הוחלה לראשונה בבע"מ 4623/04 פלוני נ' פלונית, פ"ד סב(3) 66 (2007), שם נדון עניינם של בני זוג שהחליט ולהתגרש לאחר 28 שנות נישואין, כאשר הבעל היה רואה חשבון והאישה הייתה יועצת חינוכית. בפסק הדין

נקבע, כי האישה זכאית לפיצוי חד פעמי בסך של 250,000 ₪, בשל כך שכּושר ההשתכרות של בן הזוג הוגבר לאורך שנות הנישואין בזכות העובדה שאשתו הייתה אמונה על ניהול הבית וגידול הילדים. אין חולק כי חלוקת נכס כּושר ההשתכרות עלול לעורר קשיים פרקטיים, ובהם, כימות סכום הפיצוי הראוי בהתחשב בכישוריו האישיים של האדם, ואופן החישוב של סכום הפיצוי (בע"מ 4623/04 פלוני נ' פלונית, פ"ד סב(3) 66 (2007); ליפשיץ, 2016). עם זאת, במקרים של גירושין בגיל מבוגר, אני סבורה כי מן הראוי שבמסגרת ההליך המשפטי יתקיים דיון מובנה בנכסי כּושר ההשתכרות של בני הזוג ובאפשרות חלוקתם. זאת, בהינתן גילו של בן הזוג הביתי, ומיעוט האפשרויות העומדות בפניו לפתח קריירה בגיל מבוגר מחד, ובהינתן העובדה שבגירושין בגיל מבוגר, לאחר שנות נישואין רבות, כּושר ההשתכרות שצבר בן הזוג "הקרייריסטי" בזכות בן הזוג הביתי גדול באופן יחסי, מאידך.

לסיכום הדברים עד כה, ממצאי המחקר העלו כי הדיון המשפטי בהליכי גירושין בגיל מבוגר נערך באמצעות כלים משפטיים אוניברסאליים מעולם דיני המשפחה, וזאת חרף העובדה שהדינים האוניברסאליים לא בהכרח נתנו מענה הוליסטי לסוגיות והאתגרים הייחודיים שנמצאו כמאפיינים גירושין בגיל מבוגר. לפיכך, הוצע כי ייבחן שימוש במנגנונים ספציפיים הקיימים בדיון, וביישומם באופן קונקרטי בהליכי גירושין בגיל מבוגר.

4.2.2 מעורבות הילדים בהליך

סוגיה ייחודית נוספת לגירושין בגיל מבוגר, שעלתה בפרק הממצאים, עניינה במעורבות הילדים הבגירים של בני הזוג בהליך המשפטי. כפי שהוצג בפרק הממצאים, מעורבות הילדים הבגירים יכולה לבוא לידי ביטוי באופנים שונים: ניכור שבא לידי ביטוי בתופעות של התנכלות, התעללות רגשית ופיזית בהורה המתגרש, מעורבות פעילה בסכסוך המשפטי בין הוריהם, ואף, ניתוק הקשר של הנכדים. כפי שעלה מהממצאים, חרף העובדה שתופעות אלה השפיעו על הלך הרוח של בני הזוג במהלך ההליך המשפטי, והעצימו את הקשיים שנויים להליך הגירושין, הנושא לא עלה במסגרת ההליך המשפטי שחוו בני הזוג המתגרשים.

המונח "תסמונת הניכור ההורי" (Parental Alienation Syndrome), שטבע פרופ' ריצ'ארד גרדנר, מייחס לאחד ההורים, לרוב ההורה המשמורן, "שטיפת מוח" של הילד, עד כדי יצירת מצב בו הילד עצמו מתנכל, משמיץ, ומתנכר להורה המנוכר (גוטליב, 2004). התסמונת הוגדרה כסוג של הפרעה, בגינוי או בהתנכרות של ילד כלפיי אחד מהוריו, בעיקר על רקע סכסוכי משמורת בין הורים ביחס לילדיהם הקטינים. בתי המשפט בישראל הכירו בתסמונת הניכור ההורי, המכונה גם "סרבנות קשר", על דרגותיה השונות, ונוהגים "לטפל" בה במסגרת הליכי גירושין לבני זוג עם ילדים קטינים, באמצעים טיפוליים שונים, כתלות בדרגת החומרה של הניכור (רע"א 3009/02 פלונית נ' פלוני, פ"ד נו (4) 872 (2002)). יש לציין כי בספרות המחקרית השימוש במונח "תסמונת הניכור ההורי" נעשה ביחס לילדים קטינים, המסרבים לקיים קשר עם

הוריהם, כאשר מחקרים בנושא של ילדים בוגרים יותר מתמקדים בהשלכות התסמונת על ילדים בוגרים, או על מבוגרים, שחוו ניכור הורי בצעירותם (Baker, 2005).

פרק הממצאים העלה שגם במקרים של גירושין בגיל מבוגר, במסגרתם לא עולה כלל, מטבע המאפיינים של הליך זה, סוגיית המשמורת על הילדים, חווה לעיתים אחד ההורים תסמינים של ניכור הורי מצד הילדים, המעצבים במידה רבה את ההליך המשפטי שהוא חווה. עם זאת, העניין אינו נדון במסגרת ההליך המשפטי של הגירושין, וזאת חרף ההשפעה האדירה שיש לתסמיני הניכור שנחוו על הליך הגירושין בגיל מבוגר.

נוסף לכך, עלו בפרק הממצאים סיטואציות בהן הניכור ההורי התבטא בניתוק יזום מצד הילד של הקשר בין הנכדים (ילדיו של הילד המתנכר) לבין הסב או הסבתא. בסיטואציות אלה, ניצבה מי שחוותה את התופעה בפני שוקת שבורה, בהיעדר הכרה פורמאלית בדין הישראלי בזכותם של סבים וסבתות לקשר עם נכדיהם. בהקשר זה, ראוי לתת, לכל הפחות, זכות עמידה לסבים וסבתות, שחווים את התופעה במסגרת הליך הגירושין שלהם, לפנות לבית המשפט, ולבקש כי בקשתם להמשך שמירה על קשר עם נכדיהם תידון בפניו (דורון ולינציץ, 2009).

הממצאים העלו פן נוסף של מעורבות הילדים בהליך המשפטי של הגירושין של הוריהם המבוגרים, שעניינו שינויים במאפייני הקשר בין ההורים לבין ילדיהם במהלך ההליך המשפטי ובקשר אליו. תופעת ה"מחנאות" בלטה בתמיכה באחד ההורים שהובילה למצבי ניכור כלפיי הילדים דווקא מצד אחד ההורים, עד כדי ניתוק היחסים ביניהם, לרוב בנסיבות בהן ההורה האמין שהילדים מצדדים בהורה השני בהליך הגירושין. החל מאב שהגיש תביעה נגד הבת המשותפת להשבת מתנה כספית שבני הזוג העניקו לה לפני פרוץ סכסוך הגירושין, דרך האב שניתק באופן מוחלט כל קשר עם בתו, ואינו מכיר כלל את שלושת הילדים שנולדו לה (נכדיו) במהלך הליך הגירושין. המחנאות באה לידי ביטוי גם בתמיכה ודאגה להורה במהלך ההליך המשפטי, ואף במצבים של היפוך תפקידים בין לבין הילדים, כאשר הילדים הבגירים הפכו להיות מי שדואגים להורה המתבגר לאחר שבני הזוג החליטו להתגרש.

ואולם, חרף השפעת מערכות היחסים המשפחתיות הרב-דוריות על מאפייני סכסוך הגירושין, הממצאים העלו כי סוגיות אלה לא עולות במסגרת ההליך המשפטי של הגירושין. יש שיטענו כי בית המשפט אמור להכריע רק בסוגיות הכרוכות בליבת הסכסוך בין בני הזוג, כאשר בגירושין בגיל מבוגר עסקין בסוגיה של חלוקת הרכוש בלבד, ועל כן אין מקום לדיון בהשלכות של ניכור הורי מצד ילדים כלפיי הוריהם בגיל מבוגר. ואולם, הממצאים העלו כי הנושא של מעורבות הילדים והתנהגות המאופיינת בניכור כלפיי אחד ההורים מצידם השפיעו במקרים מסוימים על תוצאות ההליך של חלוקת הרכוש. כמו כן, הנושא לא נדון במקרים של גירושין שהוכרעו במסגרות שאינן אדוורסריות, כגון במסגרת של גישור, או במסגרת ניהול משא ומתן ישיר בין עורכי הדין להגעה להסדר, אשר בהן יש יותר מקום למתן ביטוי לאינטרסים הרחבים

של הצדדים, ובהם חשיבות שמירת הקשר של ההורים עם ילדיהם (דורון והלפרין, 2010). במידה מסוימת, היעדר ההכרה והדיון המשפטי בסוגיות דן מתיישבת עם תופעת הדרתם של ילדים קטינים מהשיח המשפטי המתנהל בענייני משפחתם (הקר, 2010).

יש לומר כי ההצדקות לשמיעת קולם של בני המשפחה במסגרת ההליך המשפטי של גירושין בגיל מבוגר, שונות מההצדקות לשמיעת קולם של ילדים קטינים במסגרת הליכי הגירושין של הוריהם, בהינתן שבהליכי גירושין בגיל צעיר יותר מוכרעות סוגיות הנוגעות במישרין לילדים, כגון מקום מגוריהם והסדרי השהייה שלהם עם כל אחד מההורים (הקר, 2010). עם זאת, כפי שתואר, הממצאים העלו כי גם בהליכי גירושין בגיל מבוגר תופסים ילדיהם של בני הזוג מקום חשוב בהליך. לעיתים, בשל מעורבות הילדים ההליכים התארכו או התקצרו, לעיתים הילדים הביאו את בני הזוג המתגרשים להתפשר במסגרת ההליך, ולעיתים הילדים הינם בעלי תפקיד במהלך ההליך ובסיומו. בנוסף לכך, אין להתעלם מההיבטים הכלכליים הקושרים בין ילדים בוגרים להוריהם, בסיטואציה בה הורים מבוגרים הופכים לסיעודיים, ועל פי חוק הכנסות הילדים נלקחות בחשבון במסגרת סוגיית מימון האשפוז הסיעודי (חוק ביטוח בריאות ממלכתי, התשנ"ד-1994). בנסיבות אלה, קיימת הצדקה כי בנסיבות מסוימות יישמע קולם של הילדים הבגירים של בני הזוג במסגרת ההליכים המשפטיים של גירושין בגיל מבוגר, או, לכל הפחות, כי תהיה מודעות מצד השחקנים במערכת המשפט, ובהם השופטים, המגשרים ועורכי הדין, לתפקידם המרכזי של הילדים במערכה המשפטית.

אפשר כי האכסניה המתאימה לשמוע את קולם ולתת ביטוי למקומם של הילדים בהליכי גירושין בגיל מבוגר היא דווקא בעידוד בני הזוג המבוגרים לדון במחלוקות ביניהם במסגרת של הליכי גישור, ולא במסגרת אדוורסרית של בית המשפט. ניהול הליכי גישור לפתרון קונפליקטים בגירושין בגיל מבוגר מאפשר את השמעת קולם של בני הזוג, מתן ביטוי לאינטרסים של כל אחד מהם, וכן, במידת הצורך, את השמעת קולם של הילדים של בני הזוג (דורון והלפרין, 2010).

בארגז הכלים של דיני המשפחה קיים כלי ייחודי, המאפשר בירור סכסוכי גירושין בגיל מבוגר במסגרת גישורית, והוא יחידות הסיוע ליד בתי המשפט לענייני משפחה (להלן: "יחידות הסיוע"). יחידות הסיוע הוקמו במקביל להקמת בתי המשפט לענייני משפחה בשנת 1997, מכוח חוק בתי המשפט לענייני משפחה, התשנ"ח-1995. יחידות הסיוע הן שירות טיפולי, המשתיך למערכת הרווחה, פועלות בהן בעיקר עובדות סוציאליות, אשר תפקידן הוא לנסות להביא את הצדדים להידברות באמצעות הליכי גישור, במקרים שהופנו אליהן על ידי בית המשפט (ענבר, נבו, ולהמן, 2009). יחידות הסיוע יוצרות שיח בין השדה המשפטי לבין השדה הטיפולי, שניתן לכנותו מרחב "משפטיפולי", ואשר יש בו כדי ליצור תמהיל דיוני ייחודי בין שני השדות (מלר-שלו, 2016). לכאורה, דיון בהליכי גירושין בגיל מבוגר ביחידות הסיוע יכול לאפשר את פתרון הקונפליקטים שעולים בהליכי גירושין בגיל מבוגר, תוך מתן אפשרות להשמעת קולם של הילדים של בני

הזוג במסגרת ההליך. עם זאת, כפי שעלה ממחקרה של מלר-שלו בנושא (2016), קיימת תמימות דעים בין שופטים ובין אנשי המקצוע הטיפוליים ביחידות הסיוע, כי ראוי לתת קדימות ביחידות הסיוע לדיון בסכסוכים בהם מעורבים ילדים קטינים, כגון סכסוכי משמורת והסדרי שהייה, כאשר בפועל, אלו הם עיקר הסכסוכים שהופנו ליחידות הסיוע על ידי בית המשפט. זאת, באופן החוטא, לדעתי, בהבנת מציאות החיים ומאפייני ההליך המשפטי של גירושין בגיל מבוגר, אשר גם בהם, כפי שנמצא בפרק הממצאים, תופסים הילדים מקום מרכזי, שמעצב במידה רבה את ההליך ותוצאותיו עבור בני הזוג.

כפי שתואר בפרק סקירת הספרות, החל מחודש ספטמבר 2016 נכנס לתוקף החוק להסדר התדיינויות במשפחה, המחייב בני זוג המבקשים להתגרש להגיש בקשה ליישוב הסכסוך ביחידות הסיוע, לפני פתיחת תובענה. החוק חל על כל עניין הכרוך בגירושין של בני הזוג, לאו דווקא על עניינים הכרוכים בילדיהם הקטינים, ומכאן, שהוא מחייב גם בני זוג מבוגרים לנסות להידבר בהליך גישור, עובר להגשת תביעה בבית המשפט. בהינתן שטרם חלף די זמן בכדי לבחון את יעילותו של החוק להסדר התדיינויות במשפחה, עדיין אין די נתונים בכדי להבין כמה הליכי גירושין הסתיימו בהליכי גישור בזכות החוק, ומה אופי הסכסוכים שהוסדרו בהליכים אלה (מבחינת מאפייני בני הזוג, לרבות גילם, סוגי הסכסוכים שיושבו וכו'). עם זאת, מנתונים שהוצגו בכנסת בדיון מעקב אחר יישום החוק, עולה כי 15% מהבקשות ליישוב סכסוך שנפתחו על פי החוק יושבו בהליכי גישור. כן דווח על עיכוב משמעותי בפתיחת הליכים, בשל מחסור בכוח אדם ביחידות הסיוע (הכנסת, 2017). לעת עתה, עניין זה מעמיד בספק את היעילות של החוק להסדר התדיינויות במשפחה בהקשר ליכולתו להביא לידי ביטוי גם את מארג היחסים הבינדוריים בין בני הזוג לילדיהם בהליכי גירושין בגיל מבוגר.

4.2.3 הימשכות ההליכים

ממצא נוסף שעלה בפרק הממצאים נוגע להימשכות הליכי הגירושין בגיל מבוגר, הן במקרים שבהם הגיעו בני הזוג להסדר פירוד מוחץ לכותלי בית המשפט, והן במקרים בהם התנהלו הליכים משפטיים ביחס לגירושין. אין חולק על כך שתופעת הימשכות הליכים משפטיים כשלעצמה הינה חזון נפרץ במחוזותינו, ואינה תופעה ייחודית להליכי גירושין בגיל מבוגר (נוימן, גואטה ובאום, 2016). בבתי המשפט לענייני משפחה הימשכות ההליכים כתוצאה מחוסר בתקני כוח אדם עלתה לסדר היום הציבורי לאחרונה, בעקבות דיון ביישום החוק להסדר התדיינויות במשפחה (הכנסת, 2017), שהעלה, כפי שנדון לעיל, פער ממשי בין תקינת כוח האדם ביחידות הסיוע, לבין מספר הבקשות ליישוב סכסוך שהוגשו מאז נכנס החוק לתוקף.

ואולם, בהקשר למחקר דנן, מעבר לתסכול הכרוך בהימשכות הליכי הגירושין, המאפיין ככל הנראה, הליכי גירושין באשר הם, הממצאים העלו בקרב המשתתפות תחושה של דחיפות, שכן יש שעון חול שהולך ואוזל בשל הגיל המבוגר של בני הזוג. חוויה זו עמדה בניגוד גמור לחוסר מודעות ואף אדישות מצד המערכת המשפטית לסוגיית הימשכות ההליכים ולהעדר קביעת לוחות זמנים ברורים לאכיפת החלטות שיפוטיות

בעניין. על פי מחקר שנערך בנושא תביעותיהם של אנשים זקנים בטריונאליים שיפוטיים בינלאומיים, הימשכות ההליכים ברמה המדינתית היא אחת ההצדקות להגשת תביעות למיצוי זכויותיהם של זקנים ברמה הבינלאומית (Spanier, Doron, & Milman-Sivan, 2013). בהקשר למחקר הנדון, ראוי כי המערכת המשפטית תהיה מודעת לגילם של בני הזוג המתגרשים, להימשכות ההליכים המשפטיים ביניהם, וללוחות הזמנים שנקבעים לאכיפת ההחלטות השיפוטיות, וכן כי המערכת תקצה משאבים, במידת הצורך, בשים לב לגיל המבוגר של בני הזוג בעת ההליך המשפטי.

4.3. מגבלות המחקר

למחקר דנן מספר מגבלות. ראשית, המגבלה העיקרית בביצוע המחקר הייתה באיתור ובגיוס משתתפות פוטנציאליות בהליך הדגימה. בהינתן שלחוקרת הראשית אין גישה ישירה לנשים שחוו הליכי גירושין בגיל מבוגר, נדרש היה לפנות לגורמים שונים, באמצעים שונים, בכדי לאתר נשים שחוו גירושין בגיל מבוגר, ולבדוק את היתכנות השתתפותן במחקר. כפי שתואר בפרק המתודולוגיה, בשלב זה נתקלה החוקרת בקושי ממשי ובהיעדר שיתוף פעולה, בעיקר מצד עורכי דין בתחום דיני המשפחה, שהינם בעלי הנגישות הגבוהה ביותר למשתתפות פוטנציאליות. מגבלה זו השפיעה על קביעת קריטריון הגיל המינימאלי של המשתתפות, והיא אף עיכבה את ביצוע הראיונות. שנית, המחקר נערך בשיטת המחקר האיכותני, לפי המסורת הפנומנולוגית, באופן המאפשר הבנה עמוקה ועשירה של החוויה של המשתתפות בקשר עם ההליך המשפטי שהן חוו. עם זאת, שיטת מחקר זו אינה מתיימרת להכליל את הממצאים על כלל הנשים שחוו גירושין בגיל מבוגר, אלא להאיר מגמות, סוגיות, דינמיקה של יחסי גומלין בהקשר מסוים תוך הדגשת עושר היריעה והעובדה שנשים בגיל המבוגר בהליך הגירושין אינן מקשה אחת. שלישית, בשל היקף המחקר, הוא מתמקד בנשים יהודיות שחוו גירושין בגיל מבוגר. עם זאת, יש מחקרים שייבחנו את החוויה של גברים ושל בני משפחה נוספים, וכן במחקרים שיעסקו בבני לאומים נוספים, כדי להאיר רבדים נוספים של הסוגיה הנחקרת.

4.4. הצעות למחקרי המשך

ייחודו של מחקר זה טמון בהיותו סנונית ראשונה לבחינת הנושא של גירושין בגיל מבוגר בקונטקסט של ההליך המשפטי של הגירושין. בהינתן שכך, קיימים כיוונים רבים למחקרי המשך, שייבחנו את הסוגיה הנחקרת. הצעה אחת למחקר אפשרי הינה ניתוח של פסקי דין שניתנו בטווח של מספר שנים, ואשר עוסקים בגירושין בגיל מבוגר, כעבור שנות נישואין רבות. בכלל זה, ניתן לבחון פרמטרים שונים לגבי ההליך המשפטי, כגון כמה זמן נמשכו ההליכים, באילו מנגנונים משפטיים השתמש בית המשפט לצורך הכרעה, האם ומה הנפקות שניתנה בפסקי הדין לגיל המבוגר של בני הזוג, ועוד.

הצעה נוספת למחקרי המשך בנושא, הינה לערוך מחקרים שיעסקו בבחינת נקודות המבט של גורמים אחרים המעורבים בהליך המשפטי של הגירושין. בכלל זה ניתן למנות, בראש ובראשונה, את בני הזוג, ובחינת חווית הגירושין שלהם במסגרת ההליך המשפטי. נוסף לבני הזוג, ניתן לערוך מחקר שייבחן את החוויה של ילדיהם של בני הזוג במסגרת ההליך המשפטי, שהרי, כפי שהראה המחקר דנן, לילדים מקום מרכזי בתהליך, על אף היותם בגירים, ועל אף שבהליך עצמו אין צורך להכריע בסוגיות הקשורות במישרין אליהם.

המחקר דנן התמקד בחוויה של נשים יהודיות בלבד, כאשר נמצא, כפי שנדון בפרק הדיון, כי נשים יהודיות בהליכי גירושין מתמודדות עם אתגרים ייחודיים, הנובעים ממפגש בין זהויות מרובות של אישה-מבוגרת-בהליכי גירושין. בהקשר זה, מעניין יהיה לבחון את החוויה של נשים המשתייכות לקטגוריות נוספות מעבר להיותן נשים-מבוגרות-בהליך גירושין, כגון, נשים ערביות או חרדיות. קטגוריות נוספות אלה, עלולות לחשוף את הנשים לגילויי אפליה או הדרה נוספים, ומעניין יהיה לבחון כיצד ההשתייכות של הנשים לזהויות נוספות מעצבת את חווית הגירושין שלהן בגיל המבוגר.

המחקר העלה חוסר מודעות וממילא גם חוסר הכרה מצד השחקנים בעולם המשפט לאתגרים שבפניהם ניצבות נשים בהליכי גירושין בגיל מבוגר. בהמשך לממצא זה, ניתן להציע מחקר שייבחן את עמדותיהם של השחקנים במערכת המשפט כלפיי אנשים מבוגרים המבקשים להתגרש, בפרט עמדות של עורכי דין לענייני משפחה כלפיי לקוחות מבוגרים בהליכי גירושין.

במחקר הוצגו שני דברי חקיקה שנחקקו בשנים האחרונות, ואשר יש בהם כדי להשפיע באופן ייחודי על הליכי גירושין בגיל מבוגר: האחד הינו החוק לחלוקת חיסכון פנסיוני, והשני הינו החוק להסדר התדיינויות במשפחה. ביחס לחוק לחלוקת חיסכון פנסיוני, מעניין לבחון האם השימוש בחוק זה בפסקי הדין, וכן יישומו בפועל, שונה בהליכי גירושין בגיל מבוגר לעומת הליכי גירושין בגיל צעיר, בהינתן שבגיל מבוגר, להבדיל מגיל צעיר, גיל הפרישה נראה באופן. ביחס לחוק להסדר התדיינויות, ניתן לבחון, מבין ההליכים שהסתיימו בגישור, כמה היו הליכי גירושין אפורים; האם בהליכים אלה ניתן ביטוי לסוגיות שעלו בשל מעורבות הילדים בהליך; והאם ההליך הגישורי הביא לקיצור ההליכים המשפטיים בין בני הזוג המבוגרים.

ביבליוגרפיה

- אוניצק-הלברון, א' (2013). **גילנות בקרב עורכי דין בישראל: עמדות וידע כלפי זקנים בקרב עורכי דין**. עבודת גמר לקבלת תואר "מוסמך", אוניברסיטת חיפה.
- בג"צ 143/62 פונק שלזינגר נ' שר-הפנים, פ"ד י"ז (1) 225 (1963)
- בג"צ 1000/92 בבלי נ' בית הדין הרבני הגדול, פ"ד מח(2) 221 (1994)
- בג"צ 5679/03 פלוני נ' מדינת ישראל (לא פורסם, 9.5.05)
- בע"מ 4623/04 פלוני נ' פלונית, פ"ד סב(3) 66 (2007)
- בג"צ 5918/07 פלונית נ' בית הדין הרבני הגדול, פ"ד סג(2), 247 (2009)
- בע"מ 3151/14 פלונית נ' פלוני (לא פורסם, 5.11.15)
- בע"מ 919/15 פלוני נ' פלונית (19.7.17)
- בע"מ 4860/16 פלונית נ' פלוני (לא פורסם, 5.9.17)
- ברודסקי, ג' ודייויס, מ' (2003). **דמוגרפיה ואפידמיולוגיה של ההזדקנות ואוכלוסיית הזקנים**. בתוך א' רוזין (עורך), **הזדקנות וזיקנה בישראל** (עמ' 384-345). ירושלים: אשל.
- בר-טור, ל' (1993). **הסתגלות לבית אבות במשבר התפתחותי בזקנה**. **גרונטולוגיה** 62, 48-57.
- ברק, א' (2013). **חוקת המשפחה: היבטים חוקתיים של דיני המשפחה**. **משפט ועסקים טז**, 13-55.
- גוטליב, ד' (2004). **תסמונת הניכור ההורי**. **רפואה ומשפט** 31, 107-113.
- דה בובואר, ס' (1984). **אישה שבורה**. אור יהודה: מחברות לספרות.
- דורון, י' (2010). **משפט, צדק וזיקנה** (מהדורה שנייה). ירושלים: אשל.
- דורון, י' (2013). **זיקנה בהיכלים של צדק: זקנים וגילנות בפסיקת בית המשפט העליון**. תל אביב: רסלינג.
- דורון, י', והלפרין, ד' (2010). **אפשר גם אחרת: גישור כחלופה ליישוב סכסוכים בזקנה**. **מחקרי משפט כו(2)**, 463-489. אוחר ב-18 בינואר 2018 מ:
- reference#page_scan_tab_contents <http://www.jstor.org/stable/24298129?seq=1&cid=pdf>
- דורון, י' ולינצ'יץ ג'. (2009). **זכות העמידה של סבים וסבתות לקשר עם נכדיהם**. **משפחה במשפט ב**, 147-205.
- דרור, א', קניג לביא, צ', ווולף א' (2016). **מבט פנימה לענייני המשפחה**. ניוזלטר בענייני המעמד האישי (47). אוחר ב-29 באוקטובר 2016 מ:

<https://ssl.haifa.ac.il/books/%D7%A9%D7%95%D7%A0%D7%95%D7%AA/%D7%A0%D7%99%D7%95%D7%96%D7%9C%D7%98%D7%A8%D7%99%D7%9D/%D7%90%D7%A8%D7%99%D7%90%D7%9C%20%D7%93%D7%A8%D7%95%D7%A8,%20%D7%9E%D7%91%D7%98%20%D7%A4%D7%A0%D7%99%D7%9E%D7%94/,DanaInfo=.awxyCrj1vHlyKuy,SSL+DROR-05-2015.pdf>

הכהן, א' (2013-2014). "אם תרצו- אין זו עגונה": תפקידם של בתי המשפט, של הכנסת ושל היועץ המשפטי לממשלה. **משפחה במשפט, ו-ז**, 431-504.

הלפרין קדרי, ר' (2001). דיני משפחה אזרחיים נוסח ישראל – לקראת השלמה. על הכבוד, הצדק, השוויון והכוונה יושתתו מעתה דיני המשפחה. **מחקרי משפט, יז**, 105-157.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2015). מבחר לוחות מתוך "השנתון הסטטיסטי לישראל" האחרון. אוחר ב-29 באוקטובר 2016 מ-http://www.cbs.gov.il/shnaton67/st03_10.pdf

הצעת חוק יחסי ממון בין בני זוג (תיקון מסי 4) (הקדמת המועד לאיזון המשאבים), התשס"ז-2007.

הקר ד' (2010). זכויות של ילדים ועוינות של מבוגרים, **סוציולוגיה ישראלית יא(2)**, 497-501.

הקר, ד' (2015). מה נשתנה השנה? דיני משפחות – בין הכאוטי להרמוני. **דין ודברים ט**, 295-321.

זפרן, ר. (2013). מירוץ הסמכויות "חי ובוטע": מ"ניצחון בנקודות" של מערכת השיפוט האזרחית בענייני

משפחה להתעצמות מחדשת של מערכת בתי הדין הרבניים. **משפטים, מג**, 571-630.

חוק ביטוח בריאות ממלכתי, התשנ"ד-1994

חוק בתי הדין הרבניים (קיום פסקי דין של גירושין), התשנ"ה-1995

חוק בתי המשפט לענייני משפחה, תשנ"ה-1995

חוק גיל פרישה, התשס"ד-2004

חוק חלוקת חיסכון פנסיוני בין בני זוג שנפרדו, התשע"ד-2014

חוק יחסי ממון בין בני זוג, תשל"ג-1973

חוק להסדר התדיינות בסכסוכי משפחה (הוראת שעה), תשע"ה-2014

חוק לתיקון דיני המשפחה (מזונות), תשי"ט-1959

חוק שיפוט בתי הדין הרבניים (נישואין וגירושין), תשי"ג-1953

יחזקאל, נ' (2007). **האם הזקנה בארץ מחייבת אבטלה?** עמיתי קורת-מכון מילקן. אוחר ב-29 באוקטובר

2016 מ-http://www.mifellows.org/research/HEB_S/18-HB-S.pdf

כנסת ישראל (2011). **סרבנות גט בישראל- רקע הלכתי, משפטי, היקף התופעה, והדרכים לטיפול בה**.

אוחר ב-29 באוקטובר 2016 מ-<https://www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m03037.pdf>

כנסת ישראל (2013). **מבחר נתונים על גירושין בישראל**. אוחר ב-29 באוקטובר 2016 מ-
<https://www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m03199.pdf>

כנסת ישראל (2017). **מעקב אחר יישום חוק הסדר התדיינויות בסכסוכי משפחה**. אוחר ב-18 בינואר 2018 מ-
<https://committees-next.oknesset.org/meetings/2/0/2012355.html>

לבמור, ר' (2005). הסכמי קדם נישואין למניעת סרבנות גט בישראל. **שנתון המשפט העברי, כג, 192-127**.
ליפשיץ, ש' (2005). על נכסי עבר, על נכסי עתיד ועל הפילוסופיה של חזקת השיתוף. **משפטים לד(3), 627-758**.

ליפשיץ, ש' (2009). יחסי משפחה וממון: אתגרים ומשימות בעקבות תיקון מס' 4 לחוק יחסי ממון. **חוקים א, 229-317**.

ליפשיץ, ש' (2016). **השיתוף הזוגי**. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, נבו.
לשכת עורכי הדין (2016). **מסע הסברה לעידוד עריכת צוואות והסכמי ממון**. אוחר ב-29 באוקטובר 2016 מ-
http://www.israelbar.org.il/article_inner.asp?pgId=229278&catId=3082

מלר-שלו, ה' (2016). המרחב ה"משפטיפולי": מופעי המפגש בין ה"משפטי" ל"טיפולי" בעבודת יחידות הסיוע ובתי המשפט לענייני משפחה. **המשפט, כג, 114-87**.

משרד המשפטים (2012). **דוח הועדה לבחינת נושא מזונות ילדים בישראל**. אוחר ב-29 באוקטובר 2016 מ-
<http://www.justice.gov.il/Publications/Articles/Pages/DochShifman.aspx>

מרכז רקמן לקידום מעמד האישה (2011). **פרויקט פא"י: פיקוח אכיפה יישום של חוקים בתחום דיני המשפחה. דו"ח מס' 1 בנושא חוק בתי הדין הרבניים (קיום פסקי דין של גירושין), התשנ"ה-1995**. אוחר ב-31 באוקטובר, 2016 מ-
<http://rackmancenter.com/wp-content/uploads/2013/04/pai-project-21.6.11.pdf>

נהיר, ש' (2016). **שיעור גירושין כולל בישראל**. בתוך הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. אוחר ב-29 באוקטובר 2016 מ-
<http://www.cbs.gov.il/publications/pw98.pdf>

נוימן, א', גואטה י', באום ע' (2016). **העומס האדיר נחשף: כמה תיקים מחזיק כל שופט ומה מנסים להסתיר**. דה מרקר. אוחר ב 18 בינואר, 2018, מ'
<https://www.themarker.com/law/1.2850257>

סיון, א' (2002). **גירושין בישראל ומעמד האישה הבנייה של אי שוויון ואלטרנטיבות לפתרון**. ירושלים: חמד"ת.

ע"א 806/93 הדרי נ' הדרי, פ"ד מח' (3) 685 (1994)

ע"א 1915/91 יעקובי נ' יעקובי, פ"ד מט(3) 529 (1995)

ענבר ע', נבו, ח', ולהמן, ס' (2009). יחידות הסיוע ליד בתי המשפט לענייני משפחה- עשור לפעילות. **משפחה במשפט ב**, 26-51.

צבר-בן יהושוע, נ' (עורכת). (2016). **מסורות וזרמים במחקר האיכותני. תפיסות, אסטרטגיות, וכלים מתקדמים**. תל אביב: מופת.

קמיר, א' (2014). היי אישה יהודייה בביתך – וגבר ישראלי (קטן) בצאתך: על שורשי הפיצול בהווה הקיומית של הנשיות ההגמונית בישראל. בתוך א' מעוז וא' הכהן (עורכים), **זהות יהודית** (עמ' 325-356). תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.

רע"א 8672/00 אבו רומי נ' אבו רומי, פ"ד נו(6) 175 (2002)

רע"א 3009/02 פלונית נ' פלוני, פ"ד נו (4) 872 (2002)

שאוה, מ' (2001). **הדין האישי בישראל**. כרך ראשון. תל אביב: מודן.

שאוה, מ. (2001). **הדין האישי בישראל**. כרך שני. תל אביב: מודן.

שיפמן, פ' (1995). **דיני משפחה בישראל**. ירושלים: בטחון.

שכטר, ל' (2003). הערות על דרכי פרשנותו ועל אופן יישומו של סעיף 11 לחוק יחסי ממון בין בני זוג, התשל"ג-1973. **קריית המשפט**, ג', 551-590.

שמואלי, ב' (2007). פיצוי נזיקי למסורבות גט. **המשפט יב**, 285-342.

שקדי, א' (2003). **מילים המנסות לגעת. מחקר איכותני – תיאוריה ויישום**. תל אביב: רמות.

שקדי, א' (2011). **המשמעות מאחורי המילים. מתודולוגיות במחקר איכותני – הלכה למעשה**. תל אביב: רמות.

שרשבסקי, ב' (1984). **דיני משפחה**. ירושלים: ר' מס.

תמ"ש (ת"א) 53988-04-15 א.כ. נ' י.כ. (לא פורסם, 21.7.16)

תמ"ש (ת"א) 47769-01-12 פלונית נ' אלמוני (לא פורסם, 26.8.14)

תמ"ש (ראשלי"צ) 20324-12-14 ל.א. נ' א.א. (לא פורסם, 28.7.16)

ת"א 927170/1 פלונית נ' פלוני (14.3.16)

Achenbaum W.A. & Bengtson V.L. (1994). Re-engaging the disengagement theory of aging:

On the history and assessment of theory development in gerontology. *The Gerontologist*, 34(6), 756–763. Retrieved January 18th, 2018 from <https://doi-org.ezproxy.haifa.ac.il/10.1093/geront/34.6.756>.

Amato, P. (2000). The consequences of divorce for adults and children. *Journal of Marriage and the Family*, 62, 1269- 1287. doi: 10.1111/j.1741-3737.2000.01269.x

- Arber, S., Davidson, K. & Ginn, J. (2003). Changing approaches to gender and later life, In S. Arber, K. Davidson, & J. Ginn (eds.). *Gender and Aging: Changing Roles and Relationships* (pp. 1-14). Maidenhead: Open University Press.
- Bair, D. (2007). *Calling It Quits: Late life Divorce and Starting Over*. New York, NY: Random House.
- Baker, A.J.L. (2005). The long-term effects of parental alienation on adult children: A qualitative research study. *The American Journal of Family Therapy* 33, 289-302. doi: 10.1080/01926180590962129
- Blackburn, R.M., Jarman J., & Racko, G. (2016). Understanding gender inequality in employment and retirement. *Contemporary Social Science*, 11(2-3), 238-252, doi: 10.1080/21582041.2014.981756
- Brown, S.L., & Lin, I.-F. (2012). The gray divorce revolution: Rising divorce among middle-aged and older adults, 1990–2010. *Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 67(6), 731–741. doi: 10.1093/geronb/gbs089
- Canham, S.L., Mahmood, A., Stott, S., Sixsmith, J., & O'Rourke, N. (2014). Till divorce do us part: Marriage dissolution in later life. *Journal of Divorce & Remarriage*, 55(8), 591-612. doi: 10.1080/10502556.2014.959097
- Clarke, L.H. (2005). Remarriage in later life: Older women's negotiation of power, resources and domestic labor. *Journal of Women and Aging*, 17(4), 21-41. doi: 10.1300/J074v17n04_03
- Calasanti, T.M. & Slevin. K.F. (2001). *Gender, Social Inequalities, and Aging*. Walnut Creek, CA: AltaMira.
- Coltrane, S., & Adams, M. (2003). The social construction of the divorce "problem": morality, child victims, and the politics of gender. *Family Relations*, 52(4), 363-372. doi: 10.1111/j.1741-3729.2003.00363.x.
- Conaghan J.(2009). Intersectionality and the feminist project in law. In E. Grabham, D. Cooper, J. Krishnadas, & D. Herman (Eds.), *Intersectionality and beyond : Law, power and the politics of location* (pp. 21-48). Abingdon, Oxon : Routledge-Cavendish

- Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the intersection of race and sex: a black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory, and antiracist politics, *University of Chicago Legal Forum*, 1989(1), 139. Retrieved June 11th 2018 from <https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1052&context=uclf>
- Creswell, J.W. (2013). *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Approaches* (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Davidson, K. (2001). Late life widowhood, selfishness and new partnership choices: a gendered perspective, *Ageing and Society*, 21(3), 279–317. Retrieved December 29th, 2017 from <https://www-cambridge-org.ezproxy.haifa.ac.il/core/journals/ageing-and-society/article/late-life-widowhood-selfishness-and-new-partnership-choices-a-gendered-perspective/F1A1A0AE87EDE891831112C3FA4EC53A>
- Davidson, K. (2002). Gender differences in new partnership choices and constraints for older widows and widowers. *Ageing International*, 27, 43–60. doi: 10.1007/s12126-002-1014-0.
- DePaulo, B.M & Morris W.L. (2006). The unrecognized stereotyping and discrimination against singles. *Current Directions in Psychological Science* 15(5), 251-254. Retrieved December 29th, 2017 from <https://doi-org.ezproxy.haifa.ac.il/10.1111/j.1467-8721.2006.00446.x>
- Dickson-Swift, V., James, E. L., Kippen, S., & Liamputtong, P. (2006). Blurring boundaries in qualitative health research on sensitive topics. *Qualitative Health Research*, 16(6), 853-871. doi:10.1177/1049732306287526
- Dickson-Swift, V., James, E. L., Kippen, S., & Liamputtong, P. (2007). Doing sensitive research: What challenges do qualitative researchers face? *Qualitative Research*, 7(3), 327-353. doi: 10.1177/1468794107078515
- Dickson-Swift, V., James, E. L., Kippen, S., & Liamputtong, P. (2008). Risk to researchers in qualitative research on sensitive topics: Issues and strategies. *Qualitative Health Research*, 18(1), 133-144. doi: 10.1177/1049732307309007
- Dowd, J.J. & Bengtson, V. L. (1978) Aging and Minority Populations: An Examination of the Double Jeopardy Hypothesis, *Journal of Gerontology* 33(3), 584-594. Retrieved December 29th, 2017 from <https://doi-org.ezproxy.haifa.ac.il/10.1093/geronj/33.3.427>

- Frisco, M., & Williams, K. (2003). Perceived housework equity, marital happiness, and divorce in dual-earner households. *Journal of Family Issues, 24(1)*, 51–73.
doi: 10.1177/0192513X02238520
- Gray, M., de Vaus, D., Qu, L., & Stanton, D. (2011). Divorce and wellbeing of older Australians. *Ageing & Society, 31(3)*, 475–498. doi: 10.1017/S0144686X1000101
- Halperin-Kaddari, R. (2004). *Women in Israel: A State of Their Own*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press
- Harris, D. F. (1992). Prisoners of prestige? Paternalism and the legal profession. *The Journal of the Legal Profession, 17*, 125-141. Retrieved December 29th, 2017 from http://heinonline.org.ezproxy.haifa.ac.il/HOL/Page?handle=hein.journals/jlegpro17&div=12&g_sent=1&casa_token=&collection=journals#
- Hurd Clarke, L. (2005). Remarriage in later life: Older women's negotiation of power, resources and domestic labor. *Journal of Woman and Aging, 17(4)*, 21-41. doi: 10.1300/J074v17n04_03
- Jenkins, C.L. (2003). Introduction: Widows and divorcees in later life. *Journal of Women and Aging, 15(2-3)*, 1-6. doi: 10.1300/J074v15n02_01
- Koren C. (2011). Continuity and discontinuity: The case of second couplehood in old age. *The Gerontologist, 51(5)*, 687-698. doi: 10.1093/geront/gnr018
- Krekula C. (2007). The intersection of age and gender. *Current Sociology, 55(2)*, 155-171. doi: 10.1177/0011392107073299
- Latey, W. (1970). *The Tide of Divorce*. Harlow: Longmans.
- LaRochelle-Cote, S., Myles, J., & Picot, G. (2012). Income replacement rates among Canadian seniors: The effect of widowhood and divorce. *Canadian Public Policy, 38*, 471-495.
doi: 10.1353/cpp.2012.0046
- Lin, I.-F., & Brown, S. L. (2012). Unmarried boomers confront old age: A national portrait. *The Gerontologist, 52(2)*, 153–165. doi: 10.1093/geront/gnr141
- McDaniel, A. K., & Coleman, M. (2003). Women's experiences of midlife divorce following long-term marriage. *Journal of Divorce and Remarriage, 38(3-4)*, 103–128. doi: 10.1300/J087v38n03_06

- McDonald L., & Robb L. (2004). The economic legacy of divorce and separation for women in old age. *Canadian Journal on Aging* 23, 83-97. doi: 10.1353/cja.2005.0036
- Milardo, R.M. (1987). Changes in social networks of women and men following divorce. *Journal of Family Issues*, 8(1), 78-96. doi:10.1177/019251387008001004
- Montenegro, X. P. (2004). *The divorce experience: A study of divorce at midlife and beyond*. Washington, DC: American Association for Retired Persons. Retrieved October 29th, 2016 from http://assets.aarp.org/rgcenter/general/divorce_1.pdf
- Nash, J.C. (2008). Re-thinking intersectionality. *Feminist review* 89, 1 Retrieved June 11th, 2018 from <https://link-springer-om.ezproxy.haifa.ac.il/content/pdf/10.1057%2Ffr.2008.4.pdf>
- Organization for Economic Co-operation and Development. (2015). Electronics references. In *OECD Family Database*. Retrieved October 29th, 2016 from <http://www.oecd.org/social/family/database.htm>
- Pargament, K. I., Magyar, G. M., Benore, E. & Mahoney, A. (2005). Sacrilege: A study of sacred loss and desecration and their implications for health and well-being in a community sample. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 44, 59–78. doi: 10.1111/j.1468-5906.2005.00265.x.
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative Research & Evaluation Methods* (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Putnam, R.R. (2011). First Comes Marriage, Then Comes Divorce: A Perspective on the Process, *Journal of Divorce & Remarriage*, 52(7), 557-564. doi: 10.1080/10502556.2011.615661
- Reed, J., Cook, M., Cook, G., Inglis, P., & Clarke, C. (2006). Specialist services for older people: Issues of negative and positive ageism. *Ageing and Society*, 26(6), 849-865. doi: 10.1017/S0144686X06004855
- Rokach, R., Cohen, O., & Dreman, S. (2004). Triggers and fuses in late divorce, *Journal of Divorce & Remarriage*, 40(3-4), 41-60. doi: 10.1300/J087v40n03_03
- Schalkwyk, G.V. (2005). Explorations of post-divorce experiences: Women's reconstructions of self. *Australian and New Zealand Journal of Family Therapy*, 26(2), 90-97. doi: 10.1002/j.1467-8438.2005.tb00648.x

- Segel-Karpas, D., & Werner, P. (2014). Perceived financial retirement preparedness and its correlates: A national study in Israel. *The International Journal of Aging and Human Development, 79*(4), 279-301. doi: 10.1177/0091415015574177
- Smith, J.A., Flowers, P., & Larkin M. (2009). *Interpretative Phenomenological Analysis: Theory, Method and Research*. Los Angeles, LA: SAGE.
- Tamborini, CR., Couch, KA., & Reznik, GL. (2015). The long-term health implications of marital disruption: Divorce, work limits, and social security disability benefits among men. *Demography, 52*(5), 1487-1512. doi: 0.1007/s13524-015-0424-z
- Taylor, L. W. (2011). The transition to mid-life divorce. *Review of Economics of the Household, 9*(2), 251–271. doi: 10.1007/s11150-009-9063-8
- Thomas, C., & Ryan, M. (2008). Women’s perception of the divorce experience: A qualitative study. *Journal of Divorce and Remarriage, 49*(3-4), 210–224. doi: 10.1080/10502550802222394
- Vespa, J. (2012). Union formation in later life: Economic determinants of cohabitation and remarriage among older adults. *Demography, 49*(3), 1103–1125. doi: 10.1007/s13524-012-0102-3
- White, L.K. (1990). Determinants of divorce: A review of research in the eighties. *Journal of Marriage and Family, 52*(4), 904-912. doi: 10.2307/353309
- Wu, Z., & Schimmele, C. M. (2007). Uncoupling in late life. *Generations, 31* (3), 41–46. Retrieved October 29th, 2016 from <https://ssl.haifa.ac.il/eds/pdfviewer/,DanaInfo=.aeuCfEki0lys057Os54+pdfviewer?sid=5b526468-0940-4acb-8143-f45b3adfc6d6%40sessionmgr102&vid=4&hid=108>

נספחים

נספח 1- מדריך ראיון

עולם תוכן ראשון: רקע - קבלת ההחלטה להתגרש בגיל מבוגר

1. ספרי לי מה הייתה הדינאמיקה של מערכת היחסים עם הגרוש שלך לאורך שנות הנישואין?
2. ספרי לי מה הייתה הדינאמיקה של מערכת היחסים עם הגרוש שלך בתקופה שקדמה לגירושין?
3. מה הוביל לקבלת ההחלטה להתגרש?
4. האם היה אירוע מפנה שהוביל לגירושין? תתארי לי את אותו אירוע.
5. מי הוביל את המהלך?
6. מה היו התגובות להחלטה – התגובה שלך (אם בן הזוג יזם)? התגובה של בן זוגך (אם את יזמת)? התגובה של הילדים? התגובה של המשפחה? החברים?
7. האם פנית ליעוץ? אם כן, למי, מדוע?
8. מדוע החלטתם להתגרש בגיל מבוגר ולא בגיל צעיר יותר?
9. איך זה מרגיש להיכנס לתהליך של גירושין בגיל מבוגר?
10. אילו השלכות היו להחלטה להתגרש על מצבך הבריאותי- במישור הפיסי ובמישור הרגשי.

עולם תוכן שני: הפרוצדורה והמהות

1. מה היו ההליכים המשפטיים שנקטו?
2. בפני איזו ערכאה משפטית דנתם בגירושין?
3. מי פנה קודם לערכאה משפטית (מרוץ הסמכויות), מדוע?
4. איך לדעתך ההחלטה לפנות קודם לבית המשפט/לבית דין רבני הייתה שונה לו היית מתגרשת בגיל צעיר יותר?
5. איך בחרת עו"ד?
6. מי ליווה אותך בתהליך?
7. איך הרגשת שעמדת בפני בית המשפט? בפני עורך הדין?
8. במה את חושבת שהיחס כלפיך מצד השחקנים בבית המשפט (שופטים, עורכי דין, יחידת הסיוע) היה שונה ובמה הוא היה דומה לאישה צעירה המצויה בהליך גירושין?
9. מה היו הנושאים שהיה חשוב לך לדון בהם במסגרת הסדר הגירושין בשים לב לכך שהגירושין אירעו בגיל מבוגר?
10. על מה נלחמת בתור אישה מבוגרת?
11. על מה וויתרת בתור אישה מבוגרת?

12. על מה נלחמת במסגרת חלוקת הרכוש/ על מה הסכמת לוותר? מדוע.
13. מה המשמעות שהייתה לדעתך לגילך במועד הגירושין על בחירתך לא לוותר/לוותר על נכסים מסוימים במסגרת הסדר חלוקת הרכוש?
14. באיזו מידה עלו במהלך ההליך סוגיות כלכליות המסדירות את העתיד הכלכלי, כגון פנסיה?
15. מזונות אישה – מה היו התביעות שהוגשו למזונות? על ידי מי הוגשו התביעות?
16. פיצויים – מה היות התביעות לפיצויים שהוגשו? (תביעה לפיצויים משקמים או "מזונות אזרחיים") מצד מי הייתה התביעה?
17. מה הייתה ההתייחסות של הערכאה השיפוטית ל"נכסי הקריירה" שלך או של הגרוש שלך? כיצד הערכאה השיפוטית העריכה את השווי של הנכסים הללו?
18. מה הייתה ההתייחסות של הערכאה השיפוטית ל"הפסדי הקריירה" שלך או של הגרוש שלך? האם הדבר בא לידי ביטוי בחלוקת הרכוש? כיצד?
19. מה לדעתך המשמעות שהייתה לגילך במועד הגירושין על הדיון בסוגיות המהותיות הנלוות לגירושין (חלוקת הרכוש, פנסיה, מזונות, פיצויים, נכסי קריירה)? מדוע?
20. איך פסק הדין או הסדר הפירוד ביטא את גילכם במועד הגירושין?
21. במה תהליך הגירושין שלך היה דומה ובמה הוא היה שונה לדעתך מאישה צעירה שנמצאת בהליכי גירושין?

עולם תוכן שלישי: התרת הקשר

1. תתארי לי את המפגש עם הדיינים בבית הדין הרבני. מה אמרו לך? איך הרגשת?
2. מה היה היחס כלפיך ומה היה היחס כלפיי בעלך? איך ההבדלים באו לידי ביטוי?
3. מי ליווה אותך בדיונים?
4. תתארי לי איך הרגשת שמתייחסים אליך בבית הדין הרבני מנקודת מבטך כאישה, ומנקודת מבטך כאישה מבוגרת.
5. במדינות מערביות אחרות אין צורך בהסכמת הצדדים למתן הגט. בישראל הדין ייחודי בהקשר זה. איך זה גורם לך להרגיש כאישה שהתגרשה בגיל מבוגר?
6. איך היחס כלפיך שיקף לדעתך את העמדות כלפיי נשים שמתגרשות בגיל מבוגר?
7. מה היה לך קשה במיוחד כאישה מבוגרת?
8. מה היו תחושותייך כלפיי בעלי התפקידים בהליך? הן כאישה והן כאישה מבוגרת.
9. תתארי לי את מעמד הענקת הגט – מה הרגשת? מי נכח בחדר?
10. איך הרגשת שמתייחסים אליך במעמד הענקת הגט כאישה מבוגרת?

11. סרבנות גט- מה היה היחס שלך כאישה מבוגרת לעגינות? הרי כאישה מבוגרת שלא מתכננת להביא עוד ילדים לעולם לכאורה אין חשש ממזרות.
12. סרבנות גט – מדוע כאישה מבוגרת חשוב לך לקבל גט?
13. סרבנות גט – מה היו הסנקציות שהוטלו על בעלך לחיוב בגט? איך הרגשת שהן הוטלו? מה הייתה האפקטיביות שלהן?
14. סרבנות גט- מה המשמעות שבית הדין נתן לדעתך בהחלטתו להטיל סנקציות לחיוב בגט לגילך במועד הגירושין?
15. במה לדעתך תהליך מתן הגט היה שונה ובמה הוא היה דומה לאישה צעירה שמתגרשת?
16. אחת המשמעויות הקשות ביותר של סרבנות גט הינה העובדה שילדים של אישה עגונה מגבר זר יהיו ממזרים. בהנחה שהתגרשת בגיל מבוגר, למה היה חשוב לך לקבל גט? לכאורה יכולת להישאר נשואה אך לחיות בנפרד מבעלך.

עולם תוכן רביעי : התבוננות רטרוספקטיבית ופרוספקטיבית

1. אילו השלכות היו לדעתך על המפגש שלך עם עולם המשפט על ההווה ועל העתיד שלך כאישה מבוגרת גרושה?
2. איך את רואה את הגירושין בהקשר החברתי- מה לדעתך ההבדל בין החוויה של אישה צעירה שמתגרשת בישראל לעומת אישה מבוגרת שמתגרשת בישראל? במה החוויה שונה ובמה היא דומה?
3. אם היה לך את היכולת לשנות משהו בחוק או בתהליך, מה היית משנה?
מבחינת הדין, מבחינת עורכי הדין, הפרוצדורה וכו'...
4. מה יהיו המלצותיך לנשים מבוגרות אחרות המצויות בראשיתו של תהליך גירושין בישראל מבחינת פעולות שהיית ממליצה להן לנקוט, למי היית מייעצת להן ללכת וכו'?
5. אם היית צריכה לכתוב את סיפור חיך, איזו כותרת היית נותנת לפרק העוסק במפגש שלך עם דיני הגירושין בישראל?

נספח 2 – מכתב פנייה לגיוס משתתפות

שלום רב,

שמי הילה אוחיון גליקסמן ואני סטודנטית לתואר שני בחוג לגרונטולוגיה באוניברסיטת חיפה. במקצועי אני עורכת דין במחלקת הלקוחות הפרטיים במשרד גרוס, קלינהנדלר, חודק, הלוי, גרינברג ושות', ובמסגרת זו אני עוסקת בהסדרה משפטית של תהליכי העברה בינדורית, ובכלל זה בעריכת צוואות והסכמי ממון. במסגרת לימודיי, אני עורכת מחקר שמטרתו לנסות ולהבין את החוויה של נשים שהתגרשו לאחר גיל 60 בישראל, במסגרת דיני המשפחה בישראל.

אני משערת שבמסגרת ניסיוןך המקצועי ייצגת או טיפלת בלקוחות העונות לקריטריון של נשים שהתגרשו לאחר גיל 60, ואשמח מאוד לעזרתך בפנייה לאותן לקוחות או מכרות, וגיוסן להשתתף במחקר. השתתפות במחקר כרוכה בראיון אישי שיערך במשך כשעה וחצי. ברי כי במסגרת המחקר, המידע שיימסר לי ע"י המשתתפות ישמר בסודיות מוחלטת, כמו גם פרטיהן האישיים.

אני מודה לך מראש ומקרב לב על הסיוע בגיוס משתתפות למחקר, ובטוחה כי המחקר ישרת את אנשי המקצוע ואנשי האקדמיה בהבנה טובה יותר של עולם "הגירושין האפורים"- גירושין לאחר גיל 60, במסגרת דיני המשפחה הייחודיים בישראל.

בברכה ובתודה מראש על שיתוף הפעולה.

הילה אוחיון גליקסמן, 054-7620865

hilaohayon@gmail.com

נספח 3 – פנייה והסכמה להשתתף במחקר

תאריך: _____

שלום רב,

שמי הילה אוחיון גליקסמן ואני סטודנטית לתואר שני בחוג לגרונטולוגיה באוניברסיטת חיפה. במקצועי אני עורכת דין, העוסקת בנושאים של העברה בינדורית של נכסים. במסגרת לימודי, אני עורכת מחקר שמטרתו לנסות ולהבין את החוויה של נשים שהתגרשו בגיל מבוגר בישראל במסגרת דיני המשפחה בישראל, ואני מבקשת לראיין אותך בהקשר זה.

במסגרת המחקר נערוך ראיון אישי, שיימשך במשך כשעה וחצי. במידת הצורך נתאם פגישה נוספת להשלמת הראיון. השאלות בראיון הן שאלות פתוחות, ומטרתן להבין וללמוד את מחשבותיך, רגשותיך ועמדותיך בנוגע לחוויית הגירושין שלך. ייתכן כי יהיו נושאים בהם לא אגע, ואת תבחרי להעלות אותם מרצונך. הינך רשאית להפסיק את הראיון בכל עת שתחפצי בכך, מבלי שיהיו לכך השלכות כלשהן כלפיך.

על מנת שאוכל לזכור כל מה שתאמרי בראיון, אני מבקשת להקליט את הנאמר. בכל עת שתבחרי, ניתן יהיה לעצור את ההקלטה. בסוף הראיונות ולאחר התמלול, אשמח לתת לך את ההקלטה ותוכלי לעשות בה שימוש כרצונך.

אני מתחייבת לשמור בסודיות מוחלטת את כל מה שתבחרי לספר לי. השימוש במידע יעשה אך ורק לצרכי המחקר. לא אמסור את שמך, ולא אתן כל פרט שדרכו ניתן יהיה לזהות אותך.

אני משוכנעת שהשתתפותך במחקר תוכל ללמד את אנשי המקצוע והחוקרים רבות אודות החוויה הנחקרת ואני מודה לך מראש על השתתפותך ועל תרומתך.

בברכה ובתודה מראש על היענותך,

הילה אוחיון גליקסמן

טלפון נייד: 054-7620865

כתובת אימייל: hilaohayon@gmail.com

טופס הסכמה- אישור השתתפות במחקר בנושא:

"גירושין אפורים": חוויות הגירושין של נשים שהתגרשו בגיל מבוגר במסגרת דיני המשפחה בישראל.

בניהולם של החוקרים פרופ' ישראל דורון וד"ר טובה בנד-ויינטרשטיין

אני _____ מאשרת שקראתי את המידע שהוצג בפני ושהוסבר לי אישית

על-ידי החוקרת, אשר התחייבה/ה בפני בכתב, להבטיח סודיות בכל הנוגע לפרטיי האישיים ולכל פרט אחר, שעלול לחשוף את זהותי.

הוסברה לי מטרת המחקר וחשיבותו.

הובהר לי כי ההשתתפות הנה מבחירה בלבד, ואם אסרב להשתתף לא תהיה לכך כל השלכה לגבי בעתיד.

הובהר לי כי אני יכולה להפסיק את השתתפותי בכל שלב שהוא, ולא תהיה לכך כל השלכה לגבי בעתיד.

אני מסכימה להשתתף במחקר זה ומוכנה שייעשה שימוש בראיון עמי לצורכי מחקר בלבד.

_____ חתימה :

_____ תאריך :

“Grey divorce”: The divorce experience of older women under Israeli family law

Hila Ohayon Glicksman

Abstract

This study deals with describing and understanding the divorce experience of women who have divorced at old age, within the context of Israeli family law. The study was conducted in view of a constant increase in the frequency of couples divorcing after the age of 50, a phenomenon that has been named “gray divorce”. Examination of the relevant literature has revealed that studies on the subject assess the causes of expansion of the phenomenon and the consequences of divorcing at advanced age. However, there were no studies that have focused on the experience of gray divorce within the legal context. In Israel, the legal context is even more interesting, considering the combination between the civil law and religious law. Owing the scope of this study, it has focused on the gray divorce experience of older women.

The study was conducted using the qualitative phenomenological research method, because of its ability to provide rich, profound understanding of the meaning assigned to the legal proceeding that women who have divorced at advanced age in Israel have experienced. Participants were recruited using purposeful sample, of women who met three criteria: Jewish women who divorced after the age of 55 and who were married to their spouse for at least 20 years. During the research, semi-structured in-depth interviews were conducted with 13 women, which included pre-structured questions, along with room being left for the participants to describe their experience, opinions and attitudes concerning their divorce experience.

Four central themes arose from analysis of the interviews: the encounter with the players in the legal world: expectations and fact; division of property and concern over

financial security in old age; the involvement of (adult) children in the divorce process; and the dimension (absence) of time. **The first theme** revealed that women's expectations of the legal system ranged on a scale between a formal function in following through with the wish of older spouses to divorce, a significant function in encouraging spouses to divorce amicably, to a significant function which should try to bring the parties to reconcile. Concerning women's actual encounter with key players in the legal world, i.e. attorneys, the civil court and the rabbinical tribunal, the study reveals two perspectives. One is the attitude of older women to the key players in the legal proceeding, with emphasis on their attorneys. It being evident that women relied significantly on their legal advisors but knew to set "red lines" at points that were sensitive in their view. The second perspective dealt with the attitudes of attorneys and judges towards older women within the legal proceeding, as women experienced it. The experience described in this regard is of a legal system that "gives up" on older couples because of the social construction of old age, and does not consider all relevant issues concerning old age divorce. **The second theme** arose from the interview analysis with regards to the property issues in divorce proceedings at advanced age. In that regard, the interest of each of the parties to secure their financial future was evident, given the fact that retirement age is "just around the corner". **The third theme** dealt with the issue of the involvement of the spouses' adult children in the legal proceeding of their parents' divorce. The interviews clearly revealed the "presence" of the children in the proceeding, which was reflected in various ways. **The last theme** dealt with the dimensions of the lack of time in divorce proceedings at advanced age. In this context, it was evident that while time is a key "player" in divorcing at advanced ages, the legal proceedings themselves are delayed, and it takes time for decisions to be made and implemented.

The main conclusion arising from the findings chapter dealt with the intersectionality that old age women experience in "grey divorce" proceedings. Their roles were found to be in opposing directions. On the one hand, it may be ground for ageism towards older women in

the divorce proceeding, reflecting in unawareness and lack of recognition by the players in the legal system to their sensitive situation, as women divorcing in old age. On the other hand, it was found that the combination of gender and advanced age constituted a source of power, strength and autonomy within the choices that women make in the legal proceeding.

“Grey divorce”: The divorce experience of older women under Israeli family law

By: Hila Ohayon Glicksman

Supervised by: Prof. Israel (Issi) Doron

Dr. Tova Band Winterstein

Thesis submitted in partial fulfillment of the requirement for a
master's degree

University of Haifa
Faculty of Social Welfare and Health Sciences
Department of Gerontology

June 2018

“Grey divorce”: The divorce experience of older women under Israeli family law

By: Hila Ohayon Glicksman

Thesis submitted in partial fulfillment of the requirement for a
master's degree

University of Haifa
Faculty of Social Welfare and Health Sciences
Department of Gerontology

June 2018